

RAHVAJUTUD SUUREST TÕLLUST

A. KOONDMUISTENDID

[A. W. Hupel, Töllust]

Das Kirchspiel *Jamma*, und ein Theil vom Kirchspiel *Anseküll* machen jezt diess *Sworbe* aus, welches mit der übrigen Provinz nicht ganz gleiche Kriegsschicksale erfahren hat. Die gemeine, übereinstimmende, von den Vätern auf die Söhne fortgepflanzte, und daher wahrscheinliche Sage der dasigen *Ehsten*, redet von einem Oberhaupt oder Heerführer (*ehstn*.

A. W. Hupel.

Wannam oder *Wannem*) Namens *Tölle*, der in einer Hauptschlacht sein Kriegsheer, seine Burg *Töllust* (welches jezt ein Gut ist) [148] und den grössten Theil seines Landes verloren, sich darauf nach *Sworbe* gezogen [147], und diese Gegend bis an seinen Tod behauptet hat. Noch jezt ist er

Nasva jögi. J. Miku foto 1959.

wegen seiner Tapferkeit und Leibesgrösse unter seinen Brüdern berühmt, und soll in der Gegend des Guts *Tirimetz* im Kirchspiel Anseküll, begraben liegen [175], wo seine Grabstätte noch jetzt gezeigt, und von seinen näher wohnenden Brüdern jährlich mit einem Besuch beehrt wird. Sein Land hat den Strom *Naswa*, und die grosse Einwiecke unter *Arensburg* zur

Das Kirchspiel

Jamma, und ein Theil vom Kirchspiel Anseküll: machen jetzt die Sworbe aus, welches mit der übrigen Provinz nicht ganz gleiche Kriegschicksale erfahren hat. Die gemeine, übereinstimmende, von den Vätern auf die Söhne fortgerufene, und daher wahrscheinliche Sage der dasigen Ehsten, redet von einem Oberhaupt oder Herrführer (ehstl. Wannam oder Wannem,) Namens Tölle, der in einer Hauptschlacht sein Kriegsheer, seine Burg Töllust (welches jetzt ein Gut ist,) und den größten Theil seines Landes verloren, sich darauf nach Sworbe gezogen, und diese Gegend bis an seinen Tod behauptet hat. Noch jetzt ist er wegen seiner Tapferkeit und Leibesgrösse unter seinen Brüdern berühmt, und soll in der Gegend des Guts *Tirimetz* im Kirchspiel Anseküll, begraben liegen, wo seine Grabstätte noch jetzt gezeigt, und von seinen näher wohnenden Brüdern jährlich mit einem Besuch beehrt wird. Sein Land hat den Strom *Naswa*, und die grosse Einwiecke unter *Arensburg* zur Gränze gehabt, und ist nordwestwärts gegen *Tirimetz* hinausgegangen. Jetzt erstreckt sich Sworbe nur bis zum *Salm*-Strom.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten III, lk. 357.

Gränze gehabt, und ist nordwestwärts gegen *Tirimetz* hinausgegangen. Jetzt erstreckt sich Sworbe nur bis zum *Salm*-Strom.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland III (1782), lk. 357. Lühendatult: [H. J. v. Jannau], Geschichte der Sklaverey, lk. 7.

Jāmaja ja osa Anseküla kihelkonda moodustavad praegu Sõrve, mis pole muu provintsi sama suguseid sõjasündmusi kogenud. Ühine, kokkukuuluv, isadelt poegadele pärandunud ja seepärast tõenäoliselt sealsete eestlaste muistend, vestab ühest pealikust või väejuhist (eesti *vannam* e. *vannem*) nimega *Tõlle*, kes pealahingus oma sõjaväe, oma kindluse *Tõlluste* (mis praegu on mõis) [148] ja suurema osa maast kaotanud, sellepeale Sõrve tõmbunud [147] ja seda ala kuni oma surmani valitsenud. Ka praegu on ta oma vendade seas kuulus oma vapruse ja kehasuurusega ja olevat maetud Tiirimetsa mõisa alale Anseküla kihelkonnas [175]. Seal näidatakse praegugi veel tema hauapaika ja seal austatakse teda veel praegugi ligemal elavate vendade poolt iga-aastaste tema haul käimiste läbi. Tema maa piiriks olnud *Nasva* jõgi ja Suur laht Kuressaare ligidal ja olevat loode suunas ulatunud *Tiirimetsani*. Nüüd küünib Sõrve ainult Salme jõeni.

SUUR-TÕLL,

Saaremaa vägimees

Eestlaste ennemuistne jutt,
Saaremaa-rahva suust
20-ne aasta jooksul
kokku korjanud

P. SÜDA.

Teine trükk.

Tallinnas.
Trükitud H. Mathiesen'i kirjadega.
1889.

EESKÕNE

Juba mõnda aastat olen ma selle peale mõtelnud ja seda nõudnud, et Saaremaa vägimehest Suur-Tõllust tahtsin raamatut välja anda; olen sellepärast suure hoolega vana rahva suust teadusi püüdnud korjata. Siiski ei arva ma ennast veelgi õige järje peal olevat, sest need teadused, mis ma olen korjanud, näitavad liiaks väheseks tarvituseks olevat. Kord kirjutasin oma sõpradele üle Saaremaa ja palusin neid vaevaks võtta Saaremaa vägimehest nii palju kui võimalik rahvasuust teadusi korjata. Üks neist,

J. W., au- ja tänuväärt vanake, saatis mulle seda lugu Tõllu sauna ehitusest, mõned vastasivad, et nad sest midagi ei tea, teised panid asja hoopis naeruks ja ei vastanudki mo kirja peale. Siiski võtsin nõuks oma korjatud vara kokku võtta nõnda palju kui võimalik, korrale seada ja külaonule järele vaadata anda.

Kui nüüd keegi lugeja leiab, et seda ehk teist, mis tema Suur-Tõllust teab ja ometi ses raamatus puudub, siis olgu hea mees, pangu kuulnud lugu kirjasse, ja läkitagu mulle, et see raamatuke teinekord¹ võiks täieli-

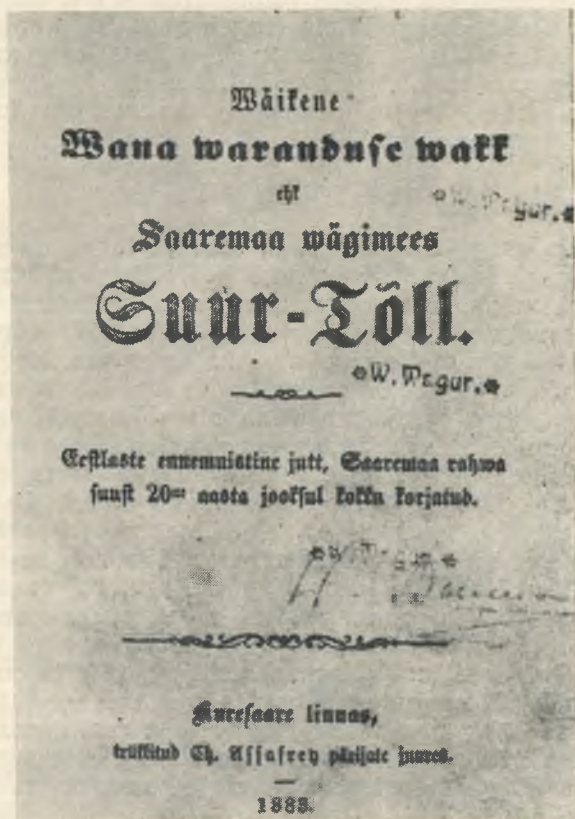
P. Süda abikaasa ja tütreaga. Foto.

kumalt ilmuda. — Niipalju kui mina Suur-Tõllust olen kuulnud, need jutud näitavad tema mehepõlve, suurt rammu ja vägevaid tegusi üles. Tema lapsepõlvest ei ole ma mitte ühte sõna kuulnud, ei ka tema sündimisest, need jutud ilmutavad tema mehepõlve kunni surmani ja ka ta poja elulugu pärast isa surma.

Ärgu nüüd keegi mõtelgu, et ma vana aja juttudest nii suurt lugu pean, et neid korjates oma kõige kallimat vaimuvara, püha kirja, selja taha ehk kõrvaliseks asjaks olen jätnud. Ei ole mitte nõnda. Jumalasõna on ja jääb mulle ja meile kõigile elutee peale reisikepiks, mõedunööriks, valguselambiks, vaimuvaranduse kambriks ja kogumise lipuks. Aga meie, inimesed,

¹ Kuue- või seitsmeaastase vaeva peale, mil see raamat esimest kord trükiti, olen ma aga ühe ainukese vanajutu, nimelt Hookivi teisele trükile juure võinud lisada. Toimetaja [= P. Süda].

oleme jo ikka kahepoolised, kellel hing, vaim ja ihu on. Ihu ilma vaimuta (hingeta) on surnud. Seesama vaim elab ihu sees nagu vahisoldat omas putkas, kes edasi, tagasi vaatab, kas asjad ikka õiges kordas on. Nõnda ka meie mõtterikas vaim, kes ihusilmadest nagu aknatest välja vaatab: olevikku hoolega püüab ära silmata, tulevikku tubliste tahab tungida. Miks meie vaim siis ka minevikku ei tohiks oma silma lasta lennata? Kui meie seda tohiksime teha ja tagasi tahame minevikku rutata, et kodujäejatele midagi tunnistust tooksime, mis meie teadusehimuline vaim väga igatseb,

P. Süda, Suur-Tõll. I trüki tiitelleht.

siis leiame tee sennapoole nõnda unustuseuduga pimestatud, et kudagi edasi (tagasi) ei oska oma isa-isa-isade jälgi nägema. Ajalugudes leiame iga iseäralisel rahval omad vanad mälestused olevat, ka igal rahval on oma jutud nende kangelastest ja wägimeestest.

Meie suguvendadel soomlastel oli ise wägimees, ülemaa eestlastel oli ise wägimees, Saaremaa eestlastel on ka üks, nõndaütelda nende oma wägimees olnud. Kuulus kirjanik ja lauluisa dr. Kreutzwald, kes meie sugu mees, on ülemaa eestlaste wägimeest suure tänuväärt truudusega unustuse hunnikute alt välja pebritsenud, purust puhastanud; on sealjuures waewarikast tööd teinud, kunni niikaugele jõudis, et rahvas minevikust väljaviinatud vilja võivad maitseda. Ülemaa eestlaste kangelase elukäik muistes jutus on osavast mõtterikkast vaimust lauluks käänatud ja sõnakõlksud moodi väänatud ja juba kolm korda trükitud. Seda tähtsat raamatut

«Kalevipoeg» ei saa vist kellegi vähegi haritud eestlase raamatukapist puuduma. Nii sagedaste kui ma teda teiste hulgast välja võtan, hüüab mulle mõtteringist üks kaunis kõlav hääl: «Kalevipoeg elab veel, aga Suur-Töll, Suur-Töll jääb surma jauks! Ta põeb rasket unustusetõbe, kunni viimaks kustub.» Nõnda olen ma sagedaste lahtisilmil ja püstijalgil und näinud Suur-Töllust.

Juba 20 aasta eest on mul mõned jutud Suur-Tõllu elust üles kirjutud, aga selle lootuse peale, ikka veel juure korjata, lükkasin aega edasi. Aga mida enam rahvas teisel ehk uemal vaimuharimise teel edasi jõuab, seda enam puru ja unustuseprügi ja tolmude Suur-Tõllu ennemuistse jutu peale. Ka seegi lootus näitab tühja minevat, et keegi targem pea ja enam haritud mõistus ja osavam käsi seda tööd toimetaks. Seega võtsin töö ette ja alustasin juttu just nõnda, kuida rahva- (raamatust olen lugenud) suust olen kuulnud ja kokku korjanud.

SUUR-TÕLLU MÕIS

Saaremaal olla vanal ajal üks väga suur ja tugev mees elanud, kes omal ajal Saaremaa ülemvalitseja olnud. Kui pikk ta meieaegse pikkusemõedu järele just on olnud, seda ei nimeta rahvaraamat mitte, aga tema tegudest ja neist asjust, mis ta on pruukinud, paistab selgeste välja, et vilistite Koljat tema kõrval üsna poisikeseks on arvata. Koljati pikkus oli kuus küünart ja üks vaks, see on just nii pikk (kui lubatakse välja öelda) nagu mõne mõisa orjapõlveaja teovaimu niidutüki latt; aga Suur-Tõllu paras reisikepp olnud üks viiesüllane kuusepalk. Saaremaa ümberkaudse saarte ja saarekete peale käia ei olnud talle laeva tarvis, vaid ta käinud ikka jala [139]. Ehk ta küll ihu poolest nii suur olnud, siiski ei olnud ta mitte suureline ega kõrgemeeliline, vaid väga hea ja pehme südamega valitseja, kes alati, kus teda tarvitati ja paluti, igaühele abiks läks. Ometi olnud temal ka üks koht, kus ta oma abikaasaga, kui vaendlastest rahu oli, vaikselt elas. See koht olnud üks mõis, mis praegu veel tema nime järel kutsutakse, Püha kirikkonnas Tõlluste mõis [148].

Suur-Töll ei ole ennast mitte lasknud teenida, vaid ta on ise teisi teeninud oma aitamistega; majapidamist on ta oma naisega talitanud, ja kus neil midagi ehitada ehk parandada ette tulnud, sealjuures on nad ikka ise töötegijad olnud. Nagu kõik Saaremaa eestlased praegugi selle poolest ülemaa eestlastest otsegu teist loomu on, et nad ise kõik ära teevad, nõnda on ka Suur-Töll olnud.

Ma ei kiida oma maa rahvast sellepoolest mitte ilmaaegu, vaid seda peab iga tähelepanija tõeks tunnistama, et Saaremaa rahvas tugeva kehaga ja töökas rahvas on, kes kõik oma tööd ja tarvitused ise ära teevad. Olgu maja ehitus ehk muu töö, olgu see rauast, puust, kivist, nahast ehk riidest, nad teevad ikka ise oma tarvis; kui see ka igas majas just peenike töö ei ole, siiski saab see oma tarvituseks ära tehtud, mille asemel ülemaa eestlased igaühe töö tarvis ametimeest peavad otsima, nagu ma ühe Tartu poolt mehe enese suust kuulsin. Kui Tartumaa talumehel kudagi see äpardus juhtub, et veeämber või kaljakapp ehk piimapütt oma tervist kautab, vitsad katki lähvad, siis pole teist nõu, kui ametimeest otsida, kes seda viga parandab. Läheb aga niisugune tarviline majariist kas vanuse või muu juhtumise läbi hoopis kõlvatumaks, siis peab linna sõitma, kust uut võib osta, sest niisugust meest ei ole ligikordas teadaval, kes uue ämbri ehk kapa võiks ilmale sünnitada.

Lähme jutu järjele tagasi, kui edespidi seesugune tuju juhtub, eks siis räägime Saaremaast ja rahvast isepäinis, praegu aga üksi Suur-Töllust.

V. P. t.

TÖLDEMÄGI

[169 A.] Kord toodi mõnede saadikute läbi sõnum Suur-Töllule Tölluste mõisa, et õhtupoole Saaremaa randa vaendlase laevad ilmunud ja suur hulk vaendlasi Katri pere juures maale tulnud.¹ Saadikud olid läkitud Suur-Töllut appi paluma, kes ka temale pidivad ütleva, et rahva esimehed on Tammiku peresse kokku tulnud killapäeva pidama.²

Suur-Tõllu andis käsku, et saadikud killa peresse Tammikule tõttavad ja killale ütlevad, et nad ruttu teised saadikud Katri randa läkitavad vaendlaste lugu tähele panema ja siis killale teadust tooma.

«Mina,» ütles Suur-Tõll, «tahan täna õhtu Hiiumaale sauna minna [154], homme õhtu olen ma ka Tammikul, siis saame näha, mis tuleb ette võtta.»

Saadikud ruttasivad tagasi Tammikule ja andsivad killale Suur-Tõllu käsku teada. Silmapilk olivad teised saadikud Katri poole tõttamas. Kui vaendlased teadust saivad, et Suur-Tõll tulemas on, põgenesivad nad oma laevade peale ja purjutasivad ära.

[154.] Suur-Tõll oli ennast Hiiumaal puhtaks vihelnud ja tuli seal otse Tammikule. Saadikud olivad just selsamal ajal ka Katri tagasi jõudnud ja teatasivad, et vaendlane on ära põgenenud. See sõnum rõõmustas killa ja Suur-Tõllul oli ka hea meel ja ütles ennast sauna peale natuke magada tahtvat, lubas nõukogu killa juua, aga ise läks pool versta õhtu poole väikese mäekünka peale ja heitis puhkama; enne oli ta käsku annud, et keegi teda ilma sõjahädadata ei peaks äratama. Nõukogu hakkas rõõmsaste killa jooma, Suur-Tõll puhkas. Sest ajast nimetakse seda mäeküngast, kus Suur-Tõll puhkas, Tõldemägi [97].

[13.] Teisel homikul tulivad Võdruka küla lapsed oma karjadega Tõldemäe juure. Kui lapsed teada saivad, et Suur-Tõll seal magas, võtsivad nemad oma kergemeelises vallatuses nõuks Suur-Tõllut üles äratada, et näha saada, kui pikk see Suur-Tõll oleks. Oma vanematelt olivad nad neid sõnu kuulnud, kuida Suur-Tõll peab äratud saama. Läksivad siis magaja Suur-Tõllu ligi ja hüüdsivad:

«Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Suur-Tõll ringutas, ajas ennast põlvile ja vaatas üle männalatvade ümber. Lapsed nii suurt meest nähes panivad plehku.

Kui Suur-Tõll märkas, et teda narritud, sai ta vihaseks ja ütles:

«Et teie mind narrinud olete, ei tule ma enne teile appi, kunni teie oma veri teile jala luupeksani ulatab!»

Seda rääkis ta nii valju healega, et mäed värisesivad ja merevesi viheldama hakkas; ja kui ta seal oma pead raputas, sündis ta juuksete liikumisest nii kange tuul, mis palju puid Loona männikus maha murdis; pealegi viis seesama tuul Määpä peretua katuse pealt ära ülesse pilvede kõrguseni, mis viimaks Lümända järve langes [109], mille peale linnud oma sõnnikut panivad. Sestsamast Määpä tua katusest sai järve sisse üks maatükk, mida tänapäevani pääkseks kutsutakse.

Suur-Tõll märkas varsti, et niisugune kergemeeliline vallatus, mis Võdruka küla lapsed tema vastu ilmutanud, vanemate halva kasvatamise läbi nende südames aset võtnud, sellepärast võttis ta pahas meeles nõuks Võdruka küla rahvast karistada ehk hoopis ära hukata. Ta korjas silmapilk Tõldemäe alt kõik kivid kokku, kus neid väga rohkesti olnud, ja tah-

¹ See paik on Kihelkonna kirikonnas Karala piiris. — P. Süda märkus.

² Killapäev oli vanarahva nõupidamise päev, mil rahvavanemad, keda «esi-» ehk «eesmeesteks» hüüti, kokku tulivad nõu pidama. Tammiku pere on Kihelkonna kirikult arvata 6 versta lõuna pool, üksik talukoht metsa sees. Toimetaja [= P. Süda].

tis nendega Võdruka küla ära purustada. Meelehaigus oli ta jõudu nii palju kasvatanud, et kivid, mis ta küla peale pidi viskama, üle küla Paasiku metsa Loona mõisa ja Võdriku küla vahele maha langesivad, ilma et kellegile oleks kahju teinud.

[13.] Kui nüüd keegi Paasiku metsas nii lõpmata palju kiva näeb ja mõtleb, kust neid nii hirmus palju senna tulnud, siis teadku ta, et Suur-Tõll neid senna on loopinud. Võdruka küla rahvas võivad neid nähes rõõmustada, sest oleks nende hulk küla peale langenud, siis ei oleks naljaga natukestki tegemist olnud.

T. P. ts.

SÕDA SÕRVEMAAL

Kui nüüd Suur-Tõll kord üleval oli, ehk küll sauna peale oleks rohkem magada tahtnud, mida aga laste vallatuse läbi eksitud sai, siis ei heitnud ta mitte uueste enam magama, vaid jättis Tammiku peres killakogu jumalaga ja läks oma Tõlluste mõisa. Kui ta oma juhtumised abikaasa Piretile oli ära rääkinud, soovis ta süüa saada, ja nimelt värsket kapstaleent. Sellepärast pidi Piret katelt tulele seadma, ta ise läks kapstaid aiast tooma, mis Ruhnu saares oli [156]. Ta läks merest läbi Ruhnu ja ajas niipalju kapstaid kotti, kui arvas tarvis olevat, ja ruttas tagasi. Kui ta koju jõudis, oli vesi juba keemas. Piret pani kapstad katla ja varsti oli igatsetud toit valmis.

[168.] Teisel hommikul tulivad saadikud Sõrvemaalt Tõlluste mõisa. Need palusivad Suur-Tõllut väga alandlikult, et [ta] neile appi tuleks, sest need vaendlaste salgad, kes Katri rannast ära põgenesivad, olivad Sõrve säärele maale tulnud ja rüüstasivad rahvast, riisusivad varandust ja tapsivad neid, kes vastu hakkasivad; peale selle oli sõrulastel see viga, et kõik noored ja tugevamad mehed sel ajal väljas kalapüügil olivad. Sellepärast palusivad Sõrve saadikud väga, et Suur-Tõll ka meeste abi juure võtaks.

Aga kuda neid kõik nii ruttu senna saada?

Selle poolest leidis Suur-Tõll varsti nõu.

[169 A.] Ta pistis esiteks kummassegi jakitasku 10 meest, laskis siis Pireti peade pealt tasku kinni õmmelda, siis pani ta jälle 10 meest teiste peade peale tasku, kes siis just ulatasivad üle tasku serva välja vaatama. Et alumise korra mehed õhupuuduse pärast lämmastusesse ei jääks, lõikas Piret nende suude kohalt niipalju jaki lõhki, et [mehed] värsket õhku sisse hingata ja välja vaadata võisivad. Nõnda oli 40 meest taskutes. Sõjariistadeks võttis ta kahed härgade rattad kaasa, kus peale ta jälle kummagi rattale 20 meest mahutas; õla peale, võõrihma vahele ja teise käevarre peale ruumitas ta 20 meest, kelle hulkas ka Sõrve saadikud olivad; nüüd köitis ta teised rattad teiste taha kinni ja võttis esimeste rataste vehmri peosse ja ruttas Sõrve poole. Kui ta Määpä küla väljale jõudis, sai ta seal ühe vaendlaste salgaga kokku. Nüüd seadis ta omad mehed platsi ja ütles:

«Näidke üles, et teie mehed olete, võitke!»

[169 A.] Ise jäi ta pealt vaatama ja juhatama.

Kui Suur-Tõll tähele pani, et vaendlaste hulk palju perekam oli ja et juba üks Tõlluste mees maha langes, arvas ta enesel õige aja olevat peale hakata, enne kui veel keegi tema meestest appi kisendas. Nüüd ei viitnud Suur-Tõll sugugi enam aega, võttis teised rattad teise käe otsa ja hakkas ümber veeretama, mis nii suure hoo ja rutuga sündis, et lühikese ajaga vaendlasi nagu loogu maas oli. Omad mehed oli ta enne kõrvale saatnud.

Üks salk vaendlasi olivad jalgele valu annud ja põgenesivad Mentu

mäest alla. Seda nähes sai Suur-Tõll Rüssa Tiidrika rehe ulualt ühe 6-süllase kuusepalgi kätte, sellega viskas ta vaendlaste järele, mis neid viimse meheni magama pani. Kui Suur-Tõll rattaid ümber keerutas, oli parema käe vasaku külje tagumise ratta pulk eest ära läinud. Ratas lendas õhust läbi kunni [ta] Koltse kõrtsi taha metsa maha langenud. Seal on ratas ühest ära lagunedes hirmust kära teinud, metsa maha murdnud ja maapinda purustanud, kus asemele seitsaadik puu ega rohi pole kasvanud, vaid järv sündinud [112]. Sel rattal võis jõudu taga olla, et peale viie versta suutis õhust läbi lennata ja maha langedes veel nii ränka tööd teha.

Kui Suur-Tõll sõrulaste asjad seekord jälle oli korrale seadnud ja vaendlaste surnukehad Mentu rünka lasknud maha matta, pööris ta jälle otse Tõlluste poole. Mehi ei võtnud ta seekord mitte kaasa kanda, vaid käskis neid sõrulaste juures välja puhata ja siis taga järele tulla. Kui Suur-Tõll Koltse metsast läbi Viieristi rünka oli jõudnud, tundis ta jalad natuke väsinud olevat, seega heitis ta senna, kus viis teeharu kokku käivad ja sellepärast Viieristi kohaks hüütakse, teeharude vahele puhkama [95, 96]. Et tema süda nii tähtsa ja hea töö järele rahul oli, magas ta seal paikas 3 päeva ja oleks vist veel kauem maganud, kui teda mitte jälle ühe hädaoahu pärast ei oleks ülesse äratatud.

Tema nina noorskamisest magades värises Viieristi mägi, kõik männapuud vabisesivad ja kõik Sõrvemaa tunti põruvat [95]. Sõrulased tulivad Suur-Tõllut ta puhkamisepaika vaatama ja tõivad igaüks ühe värsket puuoksa kaasa, pistivad seda tänu tunnistuseks, et neid suurest hädast päästnud, Suur-Tõllu ligi püsti maa sisse ja läksivad jälle tagasi. Seda lugu rääkisivad Sõrve taadid oma lastele, need edasi oma lastele, seega on jutt ka minu kõrva ulatanud [vt. muist. 95 kommentaar lk. 382].

Pärast tõusis aegamööda Sõrves teise põlve rahvas, kes Suur-Tõllut ega tema tegusid ei tundnud ega ka oma vanemate juttusid õiete tähele ei pannud. Need nägivad seda, kui nende vanemad Viieristilt mööda minnes üht oksa tee kõrvale maha viskasivad, mis need Suur-Tõllu mälestuseks tegivad, aga ei pärinud põhjust järele, miks seda tehti. Ka olivad nad tähelepanemata jätnud, kas oks toores või kuiv olnud. Kui pärast ise sest paigast mööda läksivad, tegivad sedasama, viskasivad ühe oksa, olgu kuiv ehk toores, sennapaika. Aegamööda korjas senna päratu hunnik oksid kokku, mida Viieristi risuks kutsuti. Kui noorematelt küsiti, miks nad seda teevad, siis oli see umbne vastus: See ei pea hea olema, kui siit muidu mööda minnakse.

Selle põlve rahvas pole sedagi Suur-Tõllu mälestuseks teinud, ja ajaminas on Viieristi risu mullaks ja põrmuks muutnud, et noored Tiidrikud ja Priidikud kõige oma Mari ja Triinudega seda kohta ei tunnegi. Aga läheme jutujärjele tagasi.

Vanapagan, keda vanarahvas Vanapoisiks nimetas, oli Suur-Tõllu tõsine vaendlane. Kui Vanapoiss märku sai, et sõrulaste sõber ja abimees raskes unes rahulikult magas, tuli talle see kentsakas nõu Suur-Tõllut kõige sõrulastega ära uputada. Kuulge, kuidas ta seda tahtis teha.

[110, 150, 162 A, B.] Ta tampis seal, kus Salme jõgi praegu on ja Sõrvemaa suurest saarest lahkub ja maa mitte täit kahte versta lai ei ole, üht kraavi ühest merest teise ja tahtis Sõrvemaad suurest saarest lahti lükata ja Suur-Tõllut kõige sõrulastega Läänemeres ära hukata.

Eldri Mats oli teda selle töö juures tähele pannud ja läkitas varsti sõnumeid Suur-Tõllule, kes Viieristil magas.

Kui Suur-Tõll seda Vanapoisi paha nõu teada sai, läks ta varsti Mässa Mardi juure ja palus ta käest üks mesilaste pere, kes ilma keelmata seda ka lubas. Suur-Tõll läks mesilaste aeda ja saatis sealt üks tugev mesilastepere Vanapoissi nõelumä.

Salme jõgi. J. Miku foto 1959.

Vanapoiss oli just Kippaga pere kohal kraavis ja tahtis praegu rinna varal Sõrvemaad Saaremaast väljale lükata, kui mesilastepere sinna jõudis.

Mesilaste perekond hakkas varsti Vanapoisi kallal ametisse. Küll ta vihtus neid teise ja teise käega enesest eemale ja oli mitu kord selle tööga üsna kimbus, nii et Eldri Mats, kes seda eemalt salaja pealt vaatas, vägisi pidi naerma, kunni krambid kõhtu läksivad; ometi oli Vanapoisi vehklemine ilma kasuta, — mine hoia sa mesilasteperet, nõelusivad Vanapoissi nii kaugemale, kunni nina paistetamise läbi lõuapikkuseks ulatas. Seal needis Vanapoiss mesilased ära, et nemad üle selle kraavi, mis ta oli teinud, lõuna pool ei pidanud eluaset leidma; aga mis sest ikka kasu, teda nõeluti ikka edasi. Viimaks ei olnud Vanapoisil ometi teist nõu, kui pani aga lõikama, otse vastu põhjatuult ikka koju poole [150, 162 A].

Ei tea, kus ta kodu õieti peaks olema?

Küll ta kargas ka kuradi moodi, aga mine sa nüüd mesilastega võidu jooksma. Lühikese ajaga oli ta Hirmuste heinamaale jõudnud. Seal nägi ta üht kuuseoksa risu, sinna alla läks Vanapoiss kõige oma pika ninaga nii ruttu, nagu kapatäis vett palava sauna ahju kerisele — sauhhh! ja peasis nõnda mesilaste käest. Pärast ei ole Vanapoiss seda nõu mitte enam julgenud ette võtta, sõrulasi ära uputada. Seda kraavi, mis Vanapoiss teisest merest teise tegi, kutsus vanarahvas esite Salanõu jõeks, aga kui tähendus aja rüppes ikka enam unustusetolmu enese peale oli kogunud, siis nimetati jõge Salamäe jõeks, nüüd aga hüütakse teda ikka Salme jõgi. See muutmine on kõik keele vaeva kergituse pärast sündinud [110].

Et Mässa perest see peastja linnupere välja tulnud, seepärast hakkas rahvas seda talu Linnuse taluks hüüdma, mis nime ta tänapäevani kannab.

Suur-Tõll läks Viieristilt Vintri külast läbi, otse Abruca saarest mööda Tõlluste mõisa.

H. A. t.

SUUR-TÖLL EHITAB SAUNA

Pärast Sõrve sõda elas Suur-Töll mõni aeg rahulikult omas mõisas; midagi hädaohtu ei tulnud enam saarlastele, seega oli kangelase Suur-Tõllu elu ka üsna vaikne.

Iga inimesel on omad ise soovimised ja igatsemised, mis ta armastusega igatseb ja kellest ta otsekui ilma ei võiks elada. Nõnda ka meie Suur-Töll; tema armastas väga saunas viheldud saada. Tema sugulane Leiger, kes Hiiumaal elas, oli niisama suur saunasõber ja oli oma elamisega juba nii kaugele jõudnud, et omale sauna oli ehitanud. Suur-Tõllul olivad aga alatised tülid ja sõjatalitused toimetada olnud, seega ei olnud temal aega saunaehitust ette võtta, sellepärast käis ta siis Hiiumaal Leigeri saunas vihtlemas [154].

Et nüüd, nagu ülemal juba nimetud, pärast Sõrve sõda rahuline aeg oli, võttis Suur-Töll sauna ehitamist ette. Mõnusa saunaplatsi leidis ta Haudla vallast, seal, kus praegu veel üks talu seisab, mis Tõllu nime kannab.

[44—58.] Suur-Töll võttis kogu materjali otsimist ja kandmist enese hooleks, aga abikaasa Piret pidi ahju kerisekivid üle Saaremaa ülesse otsima ja paigale kandma, sest temale oli Suur-Töll seda tundmist õpetanud, missugused kivid kõige rohkem ja ka puhtamat leili annavad. Kui hoolas naisterahvas, kes keha suuruse poolest Suur-Tõllust ühtigi tagasi ei jäänud, juba mõnda põlletäit kerisekiva üle Saaremaa oli üles leidnud ja Haudla kandnud, juhtus ta viimati üht väga head leilikivi Kõiguste mõisa piirist leidma, et küll sel ajal Kõiguste mõisat veel ei olnud [44].

Kivi oli Pireti meelest vähe suurem kui väike kerisekivi, aga et ta tema headust leiliandmise poolest tundis, ei raatsinud ta teda maha jätta, vaid võttis kivi ülesse, pani põlle sisse ja tahtis Haudla poole tõtata; aga kivil oli oma raskus, põllepaelad läksivad katki ja kivi langes Pireti varvaste peale, mis talle nii väga suurt haiget tegi, et ta suure healega nuttis. Külanaised, kes nutuheart kuulsivad, läksivad välja Piretit trööstima. Ses valus nuttis Piret nii palju valusaid pisaraid, et ümberkaudne maa, mis enne kõva arukarjamaa olnud, Pireti silmaveest pehmeks ligunes, et heinamaaks kõlbas ja on praegugi veel heinamaa, mida sellepärast Naistesooks [44] hüütakse, et Piret seal nii palju silmavett valanud, mis seda kõva karjamaad heinamaaks on muutnud ja mislābi see ümberkaudne karjamaa ka paremaks on läinud. Piret aga parandas põllepaelad ja otsis vähemaid kivisi nii palju kokku, et Suur-Töll ütles: «Nüüd on küll!»

Kes nüüd ehk tahaks mõtelda, kuda Pireti põllepaelad nii vaesed olnud, et katkesivad, see mingi kivi vaatama. See seisab tänapäev veel Kõiguste mõisa karjasmaal, kelle ümber karjalapsed karjas käies veikestest kividest trepid teevad, et ta otsa võivad ronida, kus peal siis oma lustitantsu toime-tavad.

Kui Suur-Töll oma sauna ehitamisega valmis oli, ei olnud tal enam tarvis Hiiumaale sauna pärast minna, vaid vihtles Saaremaal Haudlas nii palju kui süda kutsus.

I. V. g.

VANAPOISS TAHAB SAAREMAALE PÖRGUT EHITADA

Suur-Töll elas mõned aastad pärast sauna ehitamist veel rahulikku elu oma abikaasaga Tõlluste mõisas ja käis nii sagedaste, kui aga soovis, oma naise Piretiga saunas, mis neile ihu tervise poolest suureks kosutuseks oli.

Sel ajal sünnitas ka Piret noort sugu, mis koguni Suur-Tõllu suureks rõõmuks poeglaps oli.

Kui Piret juba jälle tervise juures oli ja mõlemad vanemad suure rõõmuga oma poega nägivad suuremaks kasvavat, kes oma isa nägu oli, muudkui silmad olivad nagu emal taevakarva sinised. Suur-Tõllul enesel olivad pruunid silmaterad. See rahulik olukord sai neil aga peagi lõpetud.

[165.] Ühel kevadisel päeval tulivad saadikud õhtu-põhja poolt Saaremaa rannast Tõlluste ja tõivad sõnumid, et Vanapoiss sest ajast hirmsat viha täis olla, kui ta Sõrvemaad tahtis ära hukata, kust Suur-Tõll teda mesilastega otse vastu põhjatuult saatis. Seda ei või Vanapoiss mitte ära unustada ega andeks anda, vaevada hirmsaste põhja pool Saare randas rahvast ja ähvardada suurt õnnetust Saaremaa rahva peale saata. Ta olla omad kurjad nõud ähvardades Aandi Hansule teada annud, kus ta oma kurjad nõud nõnda avaldanud. Tal, Vanapoisil, olla nõu Saaremaa rahvast ja nende kangelast igaveste hukka saata, et aga Suur-Tõll väga raske olla ja et see suurt veuvoorikulu teeb teda põrgu vedada, sellepärast olla ta nõuks võtnud Saaremaa Suur-Tõllu ja rahva tarvis uut põrgut ehitada [165]. Põrguplatsiks olla ta Kärila kirikkonnast Karujärve valitsenud, mis aga enne kuivaks peab tehtud saama, sest et tuli ja vesi ei pea ka põrguski hästi kokku leppima. Seda tööd olla Vanapoiss ette võtnud ja Teesu rannast rada tampima hakkanud jõe tarvis, mida mööda Karujärve vesi peab meresse jooksma.

Kui Pidutalu külamehed seda Vanapoisi kurja nõu teada saivad ja tema ettevõtmisi nägivad, läkitasivad nemad varsti saadikud Tõlluste mõisa Suur-Tõllule teadust viima ja abi paluma.

Kui saadikud Suur-Tõllule sest asjast niipalju olivad rääkinud kui nemad vähegi mõistsivad, ei viitnud ta sugugi aega, vaid soovis Pireti ja pojale head tervist, pistis saadikud tasku ja ruttas Pidutalu küla poole teele, mis oma nime sest saanud, et seal külas killapidu peeti, millest ka Pidula mõis oma nime praegugi veel kannab, et selle Pidutalu küla asemele ehitud on.

Sennapoole minnes lõi Suur-Tõll enesele Pihltla arust, kus praegu Pihltla mõis seisab, kolm pihlakapuust keppi, mis ka Vanapoissi piitsutada tahtis [150, 165]. Pidutalu külast läks ta Teeharude perede juure, kus Vanapoiss öeldi tööl olevat. Kui Suur-Tõll senna jõudis, oli Vanapoiss just lapselapsi leivameheks tegemas, see on — puhkas sööma peale. Surmaoda oli tal põigiti pea all.

[120 B, 150, 161 D, 162 A.] Kui Suur-Tõll teda nägi selja peal magavat, oli ta nõu varsti peetud. Ta võttis kõik kolm keppi korraga peusse ja lõi Vanapoisile üks säuhh otse keskpaika kõhtu.

Vanapoiss viskas ennast ülekaela ja surmaoda läks katki. Vanapoiss kisendas suure hädaga sõnu suust välja:

«Oda läts, oda läts, oda läts!»

Ei pannud tähelegi, et «läts» Saaremaa sõna ei ole. Seda sõna «Oda läts!» kordas ta mitmele korrale uueste jälle [120].

[116.] Suur-Tõllu hoop oli ta kõhule hirmust valu teinud, sellepärast vingerdas ta senna-tänna ja astus nii rängad sammud, et iga sammuga allika maa seest välja pigistas, mis pärastpoole rahvale suureks tuluks saivad. Need allikad on praegu veel Pidula mõisale suureks kasuks, kus kaks veskit sui ja talve vilja jahuks ja palkisi laudadeks teevad. Pidula mõisa koplil allikatest võib iga teekäija omale ja loomale jahutavat keelekastet saada, võib ka sealjuures Suur-Tõllu peale mõelda, kes Vanapoisile niisuguse lätsi andis, et häda jooksul niipalju allikaid maa seest välja pigistas. Ka võib selle peale õnnistades mõelda, kes ilusad värvitud ämbrid

allika äärele ahelate otsa pani, et paremini ei võigi teekäija ja ta looma keelekastme eest muretsetud saada. Anna au, kellele au tarvis anda.

Need Teeharude pered hüütakse ka seitsaadik Odalätsi peredeks, sest et Vanapoiss seal kord «Oda läts» kisendanud. Teeharude peredeks hüüti neid enne sellepärast, et tee sealt kolme harusse läks.

Seda paika, kus Vanapoiss Karujärve veele teed hakkas tegema, hüütakse tänapäevani Teesu rand, õieti peaks olema «Vee-tee-suu rand».

Lähme jälle järje peale.

Suur-Tõll aga [ei] jätnud Vanapoissi veel mitte rahule, vaid ajas teda taga. Vanapoiss lõikas otse õhtu-põhja poole maasopi sisse, mis nagu pootsaar Saaremaa õhtu-põhja servas seisab, mis sest ajast Tagaajamise maaks hüüti, mis aga meie ajal sõna lühendamise läbi Tagamise maaks, rahvast Tagamise rahvas ja mõisat Tagamõisaks hüütakse, mis nimi aga sest alganud, et Suur-Tõll seal lõukas Vanapoissi taga ajanud [150, 162 B].

Ühe talu värava taga sai Suur-Tõll Vanapoisile kord ümber kintsude sähvata, mis üle ta ise kiideldes hüüdis: «Säädjas!», mis sääduslik tähendab. See sõna heal tuli nii vägevaste Suur-Tõllu suust välja, et üle Tagaajamise maa kõlas; seepärast hakkas rahvas seda peret Säädja kohaks hüüdma tänapäevani [161 B, 162 A].

Vanapoiss sai sest hoobist uut elu, mis talle Säädjas anti, kargas teise jalaga traavi, teisega ülejala, kunni mere ääre jõudis; häda oli ta meele segaseks teinud. Kohkudes nägi ta sügavat merd enese ees ja Suur-Tõllu pikad pihlakakepid selja taga. Hädaga kahmas [ta] mõlemad peud liiva täis ja viskas enese eele meresse, selle mõttega teed merest läbi teha, et kudagi hingega Saaremaalt peaseda. Liivast sai küll natuke teed mere sisse, mis nagu katuksehari veest välja paistis, sellepärast seda liivaseljan-dikku tänapäevani Harilaiduk hüütakse, mis versta kaks meresse ulatab [107].

[161 B.] Siiski ei võinud see liivaseljandik Vanapoisi elu peasta. Liiva-tee lõppes otsa, mis nüüd saab? Seal pööras ta ennast ümber, vaatas veel kord sajatades Saaremaa poole tagasi, siis kahmas merepõhjast peuga peenikesi kiva ja viskas Tagaajamise maale, üteldes:

«Palju pörssaid, pisut podi!»

Räägitakse, et sest ajast selle maanurga rahvas rohkestest siginema hakanud, ja sest, et Vanapoiss palju kiva merest maale visanud, saanud palju paekiviseljandikkusi maale, mis viljasaaki vähendab ja «pisut podi» tähendab.

Nüüd läks Vanapoiss meeleäraheitmisega otse [vastu] põhjatuult ja uppus merde ära. Seitsaadik pole kellegi silm Vanapoissi enam Saaremaal näinud. Tänu Suur-Tõllule!

Vanapoisist ei ole pärast muud märki merest välja tulnud, kui et meri ühel sügisesel ööl põhjatuulega ta sarved maale uhtunud, mis suure kolina randa tulnud; seda paika, kuhu need sarved suure kolinaga randa tulnud, hakati Kolina rannaks hüüdma; mõned nimetavad teda Kollinga tänapäevani.

Kolina rannast on hundid need sarved kõige põhjapoolsema maanurga peale vedanud ja neid seal kõige talve närimas käinud; seega hakanud rahvas seda paika «va hundi ninaks» hüüdma, mis praegu, natuke muudetud, Hundvaninaks kutsutakse [120 B, 121, 149, 150].

[120 B, 150, 162 A, C, 164, 165 A, B.] Vanapoisi kere on merepõhja jäänud, tema liha ja rasva on tursakalad ta kontide pealt söömas käinud; sest ajast on turskade pead paisunud, nõnda et nende kerede kohta natuke suured välja näitavad. Ja kui surevad, siis suud lahti unustavad. Need kaks viga on turskadele sest maiuseroast külge jäenud põlvest põlveni.

Aga Vanapoisi kontide otsa läheb palju laevu hukka, mispärast seda kohta Laevarahuks kutsutakse. Saksakeelse kaardi peal nimetakse seda kohta «Kuradi põhi» [162 A].

M. L. p. k.

HOO- (HOBUSE)KIVI¹

[92.] Kui meie Kuresaare linnast seda teed välja sõidame, mis õhtu-põhja poole läheb Kellamäe mõisast mööda, siis näeme viienda versta sees üsna maantee ligidal pahemat kätt kõrval üht kivi, mis Hookivi kutsutakse. Kui meie seda kivi vanaaegse jutu järele silmame, siis võime teda ilma peata hobuseks kujutada. Sest kivist leiame rahvaraamatus nõnda:

Põrgupapa-Vanapoiss oli oma mamma Babiloonal tuaneitsit tarvis näinud olevat, kes tema targa arvamise ja südame soovi järele üks kõige ilusamaist ja nägusamaist neidudest pidi olema. Seepärast on üks Vanapoisi perekonnaliige välja läkitud Saaremaalt, kus neist iialgi puudus pole olnud, üht kõige ilusamat üles otsima ja, olgu miskombel see ka sünnib, ära tooma. Üht niisugust meelepäralist, ilusatest ilusamat leidis see põrgusaadik Rootsina taluperest, mis Püha kirikkonnas on. Seda neiu on tema magamise ajal katsunud ära varastada. Ta on iseennast hobuseks muutnud ja neiu, kes magusaste magas, nõiduse väega oma selga kinnitanud. Nõnda kandnud ta magajat imeilusat neiu kiirelt, aga tasa vaikselt vastu põhjatuult põrgu poole edasi. Ilma takistamata jõudis ta oma teel juba Kellamäe ligidale.

Selsamal tunnil oli ka Suur-Tõll, kes Pidutalu poole tõttas, uue põrgu ehituse tööd üle vaatama, selle paiga ligidale jõudnud. Korraga oli kuulda kukelaulu, sest Tingistema kirjulind jägas ööd pooleks, kui suure healega hüüdis:

«Võtke neiuvaras kinniii...!» [18 B, D, 43].

Neiuvaras kokkus ja komistas natuke, kukelaul ja kandja komistamine olivad neiu üles äratanud omast raskest unest. Aru saades, missuguse järje peal tema saatus praegu on, kisendas ta kõigest hingest:

«Appi, appi, appi!»

Suur-Tõll, kes iialgi kellegi appihüüdmise healt tuimalt ei võinud kuulda, kuulis esmalt kukelaulu ja komistamist, siis hädalist appihüüdmise healt, seega pani ta jalgadele jõudu juure ja jõudis paariverstalise ruttamisega appihüüdjale järele. Suur-Tõll sai asjast varsti aru ja ta nõu oli kohe peetud. Ta lõikas nende kolme kepiga, mis ta Pihtla arust oli lõiganud, hobusele otse kaelakeeru pihta.

Klops — hobuse pea otsast ära ja vajus visisedes maa põhja, aga hobuse keha muutis ennast kiviks.

Noor neiu tegi Suur-Tõllule ilusa pika pai ja ütles:

«Aitumal, aitumal! Sa oled mind põrgulise küüsisist peastnud! Aitumal, aitumal!»

Südamest andis ta Suur-Tõllu mõlema käele suud ja ta silmad tilkusivad rõõmu pärast.

Suur-Tõll aga ütles:

«Mine rahuga ja ära jää mitte enam nii raskestes magama!»

Nõiu hakkas Rootsina ja Suur-Tõll Pidutalu poole tõttama.

Hookivi on kõige õhtu-põhjapoolse Saaremaa rahvale tuttav. Seega olen tema sündimiselugu ära jutustanud, nõnda kuda see rahvaraamatus üleval seisab. Ega kiri ei või valetada.

R. sch.

¹ Esimeses trükis (1883) puudub. — E. L.

SUUR-TÖLLU HINGAMINE HIRMUSTE MÄEL

Hirmuste mägi on Saaremaale selle poolest väga tähtjas paik, et seal peal seistes õhtu, kui päike suisel ajal paar tundi veel üleval on, ja ilm selge, võib terav silm ilma pikasilma abita seitsme Saaremaa kiriku torni korraga näha, kui päike kirikute peale paistab, nimelt: Kerla, Mõnuste (õigeusu), Kaarma, Valdjala, Püha ja kaks linnakiriku torni. Sealt mäe pealt on suisel õhtul pärast päeva loodet imelik kena alla külade ja perede peale vaadata. Kui kaste juba mäekõrgusest on allapoole langenud, siis paistvad külad ja üksikud talud, vabadikkude majad, tuuleveskid, heinaküünid, viljapõllud, madalad kasemetsad heinamaa peal, kadakapõesad karjamaal, loomade kari rannaväljal ja kõik, mis aga silma puudub, läbi kaste nagu vee seest välja, mis vaatajale imeilusa ja vaimu kosutava pildi silma ette kujutab.

Võib olla, et Hirmuste mägi ka meie kangelase Suur-Tõllu meelest armas koht oli. See paik on Kerla kirikult Sõrve poole arvata 7 versta, tee ääres.

Kui Suur-Tõll Vanapõisi Saaremaalt või koguni siit maailmast oli ära saatnud, siis tuli ta Hirmuste mäele ja heitis senna väsimust välja puhkama.

See asi oli kõigel Saaremaa rahval tuttav, mis vanemad oma lastele nii kohe, kui nad rääkima ja mõistma hakkasivad, teatasivad ja kinnitasivad, et keegi Suur-Tõllu ilma vaenuhädata ei tohi üles äratada, ja kui teda äratada tarvis; siis ikka nende sõnadega: «Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Sellepoolest oli ka Suur-Tõll teistest inimestest iseäralise viisiga: kui ta rahuajal kord puhkama heitis ja midagi hädaohtu varsti rahva peale ei tulnud, siis magas ta minupoolest kas mitukümmend aastat. Sellepärast on rahvasuust kuulda, et Suur-Tõll kord siin, kord seal paigas on surnud, kust aga vallatumad karjalapsed teda olla üles äratanud. Sest see eksitus ka tulnud, et rahvas ta hauakoha pärast võitlenud. Oli aga Suur-Tõll kord üles äratud, siis ei olnud tal enne magamisega tegemist, kui töö, mis [ette] juhtunud, lõpetud oli.

Suur-Tõll puhkas seekord Hirmuste mäe peal rahulikult oma pikka und. Kõik Saaremaa rahvas, vanad ja lapsed, teadsivad seda. Mõnikord noorskas ta nina nii valjust, et maa põrus ja pilvedes välku löi, puud vabisesivad ja merevesi virveldama läks.

Saaremaa rahvas elas rahulikult ja pidas sagedaste killapidusid. Matu Hansu koha oli siinpool rahvas killakohaks valitsenud. See talukoht on Paadla piiris, rohke verst Hirmuste mäelt homiku poole. Seal peres on hiljuti veel üks vanarahva killajoogi kann olnud, mis puust tehtud ja üleüldse vitsu peale aetud. Selle kannul on toru külles, mis põhjapealt peale hakates kunni üle ääre ulatab; just nagu kärnerite lilledekastmise plekk-kann. Kaan on sel kannul ka, aga ilma hingeta, mis ülevalt peale pannakse, siis üks veerand korda ümber käänatakse. Nõnda võis kannu kaanesangast kinni hakates täit kannu mõnusaste kanda. Niisuguse kannuga tõi iga taluperemees üks täis õlut killamajasse, mis seal üheskoos ära joodi. Seda pidu kutsuti killajook ja seda kannu killakann. Kes niisugust kannu näha soovib, võib oma igatsust minu juures täita.

[13, 186.] Ühel kevadisel päeval olivad Kõrkküla karjatsed oma karjadega Hirmuste mäe all. Nagu laste juures meiegi ajal juhtub, et vanemate sõna pidamata jätavad, olid ka selleaegsed poisid omas vallatuses nõuks võtnud Suur-Tõllut ta pikast unest äratada selle soovimisega, et näha saaks, kui pikk ta just on. Kuda mõeldud, nõnda tehtud. Lapsed

jooksevad Hirmuste mäele Suur-Tõllu juure, kes pika magamise ajaga oma kehaga maapinna sisse oli vajunud. Seal hüüdvad nüüd lapsed kooris:

«Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse ülesse! Vaendlane on meie maal!»

Suur-Tõll ajas ennast põlvede peale ja vaatas üle metsalatvade ümber ja ümber. Kui midagi hädaohtu ei näinud ja ära märkas, et see laste vale oli, hüüdis ta valju healega:

«Et teie minule olete valetanud, siis valitsegu vale vaim teite valdas põlvest põlveni!»

Sest ajast saadik peab kõige esimesed valejutud seal valmis valatama.

Et lapsed karistamise väärt olivad, siis tõusis Suur-Tõll püsti, tõmbas üht suurt kuuske kõige juurtega maast üles [171], hakkas ladvast kinni, tõmbas korra läbi peu oksad küllest maha ja pidi selle ladvaotsaga, kuhu ühe sülla osa peale oksti oli külge jäänud, poistele karistuseks ümber kintsude andma. Poisid aga lippasivad järsust mäerünkast alla varjule, ja Suur-Tõll viskas vitsa käest ära, mis läbi õhu vuhises, kunni teinepoole Kuresaare linna Upa lahte vette langes ja latvapidi püsti seisma jäi, kus, kuda vanarahvas ütlevad, see puu tänapäevani nõnda on seisnud.¹

Rahupõli kestis nüüd Saaremaal kaua edasi.

Et nüüd Suur-Tõll kord üleval oli, siis ei heitnud ta Hirmuste mäele mitte enam magama, vaid läks oma mõisa vaatama, kuda Pireti ja poja käsi käib. Suur-Tõllu pojalt ei ole ma rahvasuust muud nime kuulnud kui Suur-Tõllu poeg ehk ka Noor-Tõll.

Suur-Tõllu esimene töö oli, kui koju jõudis, Haudla sauna minna. Peale selle elasivad rahu sees.

E. t.

SUUR-TÕLL PEASTAB SALME MEHED MEREHÄDAST

Suur-Tõll oli omal ajal suur pähelte armastaja olnud, see olnud talle lõbus ajaviide pähklid otsida ja kodu naise ja pojaga neid seltsis närida. Pähklid otsis ta iga aasta palju kokku, kui tal muud talitust ehk suuremaid toimetusi ees ei olnud.

Kui ta oma alamate käest teada oli saanud, et Abruka saares need kõige paremad pähkled peavad kasvama, siis läks kord senna proovi tegema, et näha saaks, kas jutt õige on, ja kui jutu õige leidis olevat, siis käis ta iga aasta pähelte ajal Abruka saares pähktele, ja kui õnn hea oli, tõi mõnikord mõlemate taskute täied koju Pireti ja pojale, kes kumbki pähklenärimist ei põlanud. [145.] Ühel tormisel päeval tuli Suur-Tõll Abrukast pähkliilt tagasi ja astus otse Loode metsa nuki poole. Seal juhtus ühe Sõrve kalapüüdja laeval see õnnetus, et just Suur-Tõllu jalge ette tormist ja lainetest sai ümber visatud.

Halastaja mees võttis laevast kinni, kallas vee laeva seest välja ja pani õiete mere vee peale seisma, pidas näpuga laevamasti otsast kinni, et tühi laev uueste ei saaks ümber minema. Teise käega noppis ta vaesed uppunud mehed merest ülesse, nõristas suurema vee riiete ümbert ära ja pani tasahillukeste üheteise järele laeva. Kui kõik mehed laevas olivad, korjas ta nende võrgud, aerud, istepingid, leivakotid, kalakarbid ja mis neil iial kaasas olnud, merest välja ja pani laeva. Meeste silmad hiilgasivad suure rõõmu pärast, et nii hõlpsaste merehädast ja uppumise-surmast olivad peasenud. Ometi ei leidnud sõnu, miska nii suurt heategijat kiita ja tänada.

Et aga tuul ja torm edasi mässas ja laev lainetest oleks uueste võinud ümber visatud saada, mis väga karta oli, sest mehed olivad kõik märjad

¹ Millal see «tänapäevani» on olnud? — P. Süda märkus.

ja uppumise hädast praegu peasnud, mis neid küllalt väsitanud, sellepärast ei uskunud ta neid mere hooleks jätta, vaid võttis laeva kõige meestega vee pealt ülesse, tõstis õlale ja kandis neid Nasva poole.

Mehed istusivad laevas ja ei teadnud, mis nad imekspanemise ja rõõmuga isekeskis pidivad rääkima ja tegema. Viimaks ütles Massi Tohver, kes kipripoiss oli, laeva kipri Eldri Hindrikule:

Suur Tõll kannab laeva õlal. H. Miti illustratsioon. 1959.

«Sul on kottis pakk tubakast, anna suurele mehele tänu tunnistuseks tubakast lõuga.»

Hindrikul oli heameel, et see asi Tohvri meele tuli; mudis varsti õige mehise lõuatäie tubakast kokku ja tahtis üle laevaparda Suur-Tõllu suhu pista. Aga kui pea õnnetus võib tulla! Seda head tööd tehes kerkisivad Hindriku jalad laevast ülesse, suurem osa Hindrikut oli ju ennegi üle laevaparda. Korraga oli Hindrik kõige jalgadega, lõuatäis tubakast peus, merevees suplemas. Teiste meeste hädaheal laevast ja Hindriku sulpsatus äratas ka Suur-Tõllut tähelepanemisele. Kui ta meest vee sees nägi, pistis käe vee alla, tõstis Hindriku peu peal veest välja, nõristas suurema vee ta riietest ära, pistis pähklite peale tasku ja astus edasi Nasva poole.

Kuressaare loss. J. Miku foto 1959.

Suur-Töllul oli niipalju pähkli taskus, et Hindrik pähkli peal püsti seistes ulatas üle tasku serva välja vaatama. Kui suur meeste imekspanemine selle üle võis olla ja mis nad isekeskis rääkisivad, sellest ei ole ma vanarahva käest midagi kuulnud.

Kui Suur-Töll meremehed kõige laevaga Nasvale maale pannud, siis sammus ta maad mööda Tölluste mõisa poole.

Sel ajal oli juba üks sissetunginud võeras rahvasugu Saaremaal olemas olnud. Miks Suur-Töll neid Saaremaale sissetungimise ajal oma ratas-sõjariistadega ei ole teise maailma saatnud, sest ei tea rahvaraamat ühtigi rääkida. Mõnes Saaremaa nurgas arvatakse, et Suur-Töll võera rahva sissetungimise ajal kuhugi oleks [magama] uinunud ja et Saare rahvas sissetungijast rahvast nii suurt kurja ei kartnud, kui pärast maitsta saivad, sellepärast ei ole rahvas Suur-Töllut ülesse äratanud. Olgu nüüd peale, rahvaraamat ei räägi sest sündmusest midagi, aga meie teame jo ometi natuke. — Lähme jälle oma järjele.

Kui Suur-Töll Nasvalt oma mõisa poole kõndis, puutus tema silma kants, mis sissetunginud rahvas olivad ehitanud. See oli Kuressaare linnapea. Rõõmu temal sest ehitusest küll ei olnud, ometi ei olnud rahvas teda selle ärarikkumiseks appi ka mitte palunud. Seega läks Suur-Töll teda mööda minnes vaatama ja katsuma, kas ka mehetöö oleks. Kui mitte, siis tahtis ümber lükata.

Toredal kombel sammus Suur-Töll, teine käsi teises taskus, linnapea toki vastu ja lootis, et see tema kõhuga tõukamisest pidi ümber minema. Kui seda oli katsunud ja kants liikumata jäi, ei võtnud ta teist katset mitte enam ette, sest rahvas ei olnud teda seks palunud.

Muud märki ei ole linnapea toki külge Suur-Tõllu tõukamisest midagi jäänud, kui et tema nabad (?) linnapea väravate kohalt kahest kohast kivid müüri sisse on tõuganud, kuhu ehitajad pärast kaks aknaauku sisse teinud, ilma et neid tarvis oli.

Suur-Töll aimas sest ehitusest midagi halba Saare rahvale, seepärast läks ta linnapea toki juurest pool pahameelega kodu poole, kus Piret pojaga teda ootasivad.

M. L. m. s.

PIRETI SURM JA SUUR-TÖLLU LESEPÕLV

Kui Suur-Töll seda lugu, mis temal pähklikäimise reisi peal juhtunud, mis ta näinud ja teinud, oma naise ja pojale oli jutustanud, ja ka seda, et üks võeras rahvasugu isamaale on asunud ja aset võtnud ja et need-samad merekaldale kantsi ehitanud, mis mehe viisil valmistatud, mida ta kõhuga müsates ümber ei saanud, saanud Piret väga kurvaks ja jäänud haigeks.

Kui Piret saunaehituse ajal ahju kerisekiva korjas ja see kivi, mis Kõiguste mõisa karjamaal tänapäev veel seisab, tema varvaste peale kukkus [44], seitsaadik on jooksvatõbi ta ihu sees aset võtnud ja talle suurt vaeva teinud. Aga nüüd, nii kurbi sõnumid kuuldes, võttis haigus täieste ta üle võimust.

Kui Piret lühikest aega oli haige olnud, ütles ta ühel homikul:

«Minu aeg on ümber,
Vanataat vaatab mo peale,
taat näeb ka sind ja poega.
Matke mind aeda,
muld matab mo vaeva.
Kaugelt kangest kuulub heal:
raske käsi rõhub rahva peal.
Kaugelt, kaugelt kumab üks täht,
rahva rahuks räägib see täht.»

Need olnud Pireti viimsed sõnad. Sellepeale vajunud ta silmad kinni ja [ta] jäänud magama ega polegi enam üles ärkanud. Suur-Töll oma pojaga tegivad nõnda, kuidas Piret oli käskinud, matsivad teda enda rohuaeda maha [187].

Lesepõlves elas Suur-Töll enamist vaikset elu, nõnda et vanad jutud tema vägevust aga mõne korra veel ilmutavad.

Nagu enne jo kord nimetatud, olivad sissetunginud rahvas Saaremaa rahva üle peremehepõlve alustanud. Siis ei olnud Suur-Töllul enam valitsuse muret kanda, ja et lesepõlv ta ärksat vaimu küllalt alandanud, ei ilmutanud ta oma vägevust enam suurte võitlustega nagu tänini, vaid suurte ehitustega, kus ta ise meister ja suuremalt jäust ka töömees oli, kes kõik raskemad tööd enese peale võttis.

Kas Suur-Töll ka ristiusku vastu võtnud, mis pealetungijad rahvas vägise paavsti kombel tõivad, sest ei räägi vana rahvajutt sõnagi, aga et ta kirikuid ehitanud, sest räägib rahvaraamat küllalt [126—138].

Katsume siis Suur-Tõllu kirikute ehitamisest natuke rahvaraamatust välja siblida ja nüüdse rahva keelesse ümber panna.

M. L. p. k.

TÖLL, TÖLLU POEG JA LEIGER

Tõllu pojast leiame rahvaraamatust seda, et see suurte ehituste juures veel mehekam olnud kui vana Töll ise, mis aga vanamehel mõnda korda vastumeelt olnud ja pahameelt teinud. Niisama olla üks Tõllu sugulastest, kes Hiiumaal elanud, ka Tõllude värki mees, kelle nimi Leiger olnud, kes Sööru kabeli ligi elanud, kus praegu veel mõned perekonnad Leigeri nime peal peavad nimetud saama.

Leigerist leiame mõnes kohas rahvaraamatust, et see Tõllu venna-poeg olnud, keda aga Saaremaa Töll enese vääriliseks ei tahtnud pidada, seega ennast iga kord pahandades, kui Leiger midagi oma pea järele oli julgenud ette võtta.

Kui Tõllu naine Piret alles elas, siis armastas ta teda väga, niisama ka oma poega kui ka Hiiumaa sugulast Leigerit. Aga lesepõlves sai ta sagedaste väga nukrameeliseks ja kärsitumaks, mis endist armastust ja lahkust palju alama järjele saatis ja sest ajast, kui nad kirikuid ehitama hakkasivad, Tõll oma pojast lahkus ja igaüks isepaikas elas. Nõnda, kuida see ka tänapäise rahva juures lugu on: mida kaugem ja kauem sa oma sõbrast või sugulasest elad, seda enam kriipsu ja kraapsu must kass oma käppadega senna vahele tõmbab. Nõnda oli ka Tõllude ajal lugu, mida meie alamal kuulda saame.

V. P. T.

TÕLL EHITAB MUSTJALA JA POEG KIHELKONNA KIRIKUT

[134.] Kui vana Tõll Mustjala kiriku ehitamist ette oli võtnud, ei mõtelnud ta sugugi selle peale, et tema poeg ka midagi ehitust julgeks ette võtta. Aga ta poeg oli, niikohe kui ta teada sai, et vanamees Mustjalas töös on, uut Kihelkonna kiriku ehitust peale hakanud. Töö läks mõlemate käte all enam kui jõudsaste edasi.

Kui vana Tõll Mustjala kiriku oli valmis saanud, sai ta rahva käest kuulda, et poeg Kihelkonnale kirikut ehitab. Pealegi sai talle ette räägitud, et poja kirik olla täielikum, kui tema oma töö. Siis läks Tõll seda tööd vaatama.

Kes neid kahte, praegust Kihelkonna ja endist Mustjala kirikuid mõlemaid on näinud, see teab küll, kui suur vaks vahet nende ehitustel oli, sellepärast sai vana Tõllu hing punaseks, kui ta poja kirikut palju täielikumana ja paremini ehitatud leidis olevat, kui tema oma töö. Et poeg seda mäe alla ehitanud, oli poja rumalusest ainus märk, mis vana Tõllu meelt natuke jahutas. Aga et kirik nii kõrge ja pika torniga oli, see pahandas vanameest nõnda, et nõuks võttis seda puruks visata, mis ta ka pojale kuulutas. Poeg tundis isa kõva ja murdmata südant ja oli kurb sellepärast.

Vana-Tõll läks pahas meeles põhja poole, leidis Oiu metsast ühe kivi, mis ta meelepärast oli, sellega viskas ta Kurevere ja Tammese küla vahelt mäekünka otsast kiriku pihta, mis aga õnneks mitte kõik seda ilusat kirikut ei rikkunud, vaid üksi torni võlvidest saadik maha murdis [134 B]. Torn langes Kellakoja mäele maha, kuhu poeg pärast madala poolinetu torni ehitas, mis praegugi seal seisab, kuhu kellad ülesse seati [127 C]. Kihelkonna kiriku kellad ööldakse üle Saaremaa kõige paremad kellad olevat.

Kivi, miska Tõll visanud, olla vist ise ka katki läinud, et seda praegu kellegile ei või näha pakkuda.

Poeg pole aga vana Tõllu kiuste enam julgenud kirikule torni teha, vaid jäänud tornijalg sealtsaadik seisma, kust Tõll teda maha viskanud. Seisab praegugi niisama.

R. R. st.

NOOR VANAPOISS EHK KURIT

Noorest Vanapoisist räägib Saaremaa rahvaraamat nõnda:

Kui Tõll Vanapoisil püksilapi mõetu Odalätsi pere juures oli võtnud ja teda Tagaajamise maad mööda Harilaidust meresse saatnud ja ära uputanud, mida eespool juba kõneldud [vt. lk. 59] [ja] kui siis põrgu vald oma valitsejat mõnda aega oli ootnud, aga ilmaasjata, sest Vanapois ei tulnud iialgi enam tagasi. Siis olla Vanapois lesk proua Babiloona oma valda killale kokku kutsunud, et otsust võtta, kuida nende

kadund härrast ja tema käekäigust kudagi aru saada. Seal olla proua Babiloona avaldanud, et härra olla Saaremaale läinud Töllut taga kiuisama. Tema arvata, et härral seal midagi õnnetust on juhtunud, seepärast saagu nõu peetud, keda temast aru saada, mis temale on juhtunud.

Sellepeale sai nõuks võetud kõige targemat ja kavalamat vaimu välja valitseda, kes Saaremaalt põrguhärrast pidi aru tooma, ja kui kudagi võimalik oleks, siis Töllule või tema sugule ehk koguni terve Saaremaa rahvale tulist pussi pidi tegema.

Seks saivad 3 sarvilist välja valitsetud ja ette seatud, kellest liisu läbi üht reisi peale valitseda.

Liisk langes Babiloona vanema poja Kuriti peale. Seda aru saades hüüdis põrguvägi kooris hõiskamise sõnu lauluga välja. Tee vastu valmistamine oli varsti tehtud.

Proua Babiloona tõi käsikambrist kõige uuema märsi, kus ta midagi tee jaoks oli sisse pannud. Kurit vaatas kord märsisuust sisse ja hakkas laulma:

«Niinene kott, kanepine kanne,
halli kitse kints kottis!»

Kõik põrgulised kisendasivad kurgupõhjast neid laulusõnu Kuritiga ühes kooris kaasa. Sellega oli Saaremaa-reis seal paikas algatud ja Kurit ruttas teele.

Kui ta Saaremaale oli jõudnud, otsis ta suure hoolega papa jälgi taga, kunni ta viimaks suure vaeva järele Odalätsi perede juurest haisu peale sai, kust ta haisu mööda Tagaajamise poole läks ja sealt männikust, mis praegu kroonumets on, papa sarvetükid üles leidis, mida hundid kõlvatumaks närinud [120 B¹].

Nüüd oli temal — keda saarlased mõnes paikas noor Vanapoiss ja mõnes paikas Kuritiks kutsuvad — selge aru käes, mis papaga juhtunud. Ta ei kahklenud sugugi selle üle, vaid arvas kohe välja, et Töll seda kurja Kurjavaimule oli teinud. Sest tuli hirmus kurjus Kuriti südamesse ja ta tõutas seda kätte maksta, kui mitte Tõllu ja ta sugule, siis ometi kõige Saaremaa rahvale, mis Töll ta kõige armsama papale teinud.

Nüüd võttis Kurit ette kõik Saaremaa läbi käia ja selle tee peal välja mõtelda, mis nõuks võtta. Kui ta nüüd leidis, et Kihelkonnale kirik tehtud, ja teada sai, et rahvas seal rohkeste koos käib jumalasõna kuulamas ja ristiisku õppimas, siis ei teadnud ta esiotsa, mis ette võtta. See kohumine tahtis ta jõudu kaudata. Kurvastus rõhus teda väga.

«Papa surnud suures vaevas,
tema sarved minu kaendlas.
Põrguriigil palju ohtu,
ei ma tunne plaastrit, rohtu,
mis võib häda parandada,
leske riiki avitada.
Sealtap ilmub hirmus häda:
kir'ku jookseb rahva rida.
Kes veel tahaks kurja teha,
rahvas tahab olla püha?
Tule appi, kallist nõudu,
anna mulle armast jõudu
kurja teha kuhjaga!» [120 B, 161 D.]

Neid sõnu nurutanud Kurit enesele ette, istudes Kellamäe sarapikus kivi otsas, kus tema istumisease praegu veel peab ühe suure kivi peal

tunda olema. Selle laulu nurutamiseks on Kuritile üks kena nõu tulnud. Kuulge seda:

Ta muutis ennast inimeseks ja võttis omale Tori Matsi näu ja läks Tamme Tõnise peresse.¹ Seal sai ta veel suuremat pahandust, kui kuulis, et see kirik Tõllu poja ehitud ja et rahvas seal väga suurel hulgal koos käib. Kui Kurit nii palju oli teada saanud, siis sai ta õige pahameelega täidetud ja võttis nõuks selle kiriku ukсед kinni panna, et rahvas enam sisse ei peaseks.

[19 A.] Selle kirikul olnud esite kaks ust, teine lõuna pool külges, teine õhtu pool otsas, mõlemad ilma eeskojata. Praegu on lõunapoolse ukсел eeskoda, kus kirikuvaesed sees istuvad, nõndasamuti on ka käärkambrile väljastpoolt pärast uks tehtud, kust õpetaja sisse ja välja käib.

Kui Kurit seda oli tähele pannud, et aga kahe ukse kinnipanemisega tee kiriku sisse keeldud on, siis oli ta oma nõupidamisega valmis ja läks nii suuri kivisid otsima, mis aga nii suured pidivad olema, et igaüks üht ust kinni matakas, mida kellegi sureliku jõud ei võiks eest ära veeretada. Ta läks teele Saaremaad läbi käies kiva otsima, kas neid peaks leidma.

[44.] Kõiguste mõisa karjamaalt leidis ühte, mis oleks kõlbanud, aga selle peale oli Tõllu naise Pireti silmavesi langenud, mispärast ta sellesse ei julgenud puutuda. Suure vaevalise otsimise järgi leidis ta viimaks Kriimi² saarekese pealt kaks niisugust kivi, mis arvas kõlbavat. Nüüd ootis ta rüsnaööd³, mil Kuriti arvamise järele õige aeg oleks neid kiriku uste taha kanda.

Kui esimene rüsnaöö kätte tuli, pistis Kurit kivid märssi ja hakkas Kihelkonna kirikule ruttama. Kui ta Pälli⁴ perede juure oli jõudnud, oli aeg juba pooleöö ligi jõudnud, et Pälli Pärdi kukk laulis:

«Võtke kivikandja kinni — eee, ää!» [18, 43.]

Kivikandja kehast ja südamest lõikas see kukelaul tungivalt läbi, kohkudes tahtis ta jalgele jõudu juure panna, rapsas märsi ülemale, — õnnetus! — üks märsisilm läks katki, vähem kivi libises välja. Kes seda kivi näha soovib, mingu Pälli männiku otsa, seal ta seisab praegu veel, suuruse poolest on ta noore kirbu-sauna aruline.

Nagu pikse häälega kisendas Pälli Pärdi kukk teist korda:

«Võtke kivikandja kinni — eee, ää!»

Ei olnud Kuritil aega selle peale mõelda, [kuidas] kivi uueste märssi ajada, vaid tormas aga edasi. Koorm oli kergem ja kukelaulu hirm omast kohast tegi jõudu juure, sellepärast jõudis Kurit väga ruttu edasi selle mõttega, et teisegi kirikuukse kinni saab. Aga õnnetus pidi kivikandjale jälle juhtuma. Kui ta oma koormaga Hagama⁵ kuusiku otsa oli jõudnud, seal kisendab Hagama Hansu kukk:

«Võtke kivikandja kinni — ee, ää!» [19.]

Kuriti kõrvus oli see kukelaul nii karme, et arvas maad jalge all värisevat, tahtis rutemini edasi minna, aga õnnetus: teine märsisilm läks katki, viimane suurem kivi libises märsist välja. Sealsamas ta praegugi seisab — suuruse poolest nagu keskmine täipõrgu (saun).

Kuhu Kurit sealt oma hädaga sel rüsnaööl läinud, sest ei räägi rahva-

¹ See koht on Kihelkonna kirikust paar versta lõuna pool Rootsiküla valla talukoht. Toimetaja [= P. Süda].

² Kriimi saareke on Kougatoma ja Möldri küla vahel Ööri lahes Sörve meres.

³ Rüsnaöö nimetasivad vana Saaremaa rahvas jõulu- ja nääri-laupäeva ööd. Mina ei ole teada saanud, mis põhi ehk tähendus sel nimel on.

⁴ Pälli pered on Lümanda mõisast arvata 1½ versta lõuna pool. Toimetaja [= P. Süda].

⁵ Hagama pered on 6 versta Kihelkonna kirikult lõuna pool. Toimetaja [= P. Süda].

raamat minu teades mitte midagi. Kihelkonna rahvas võivad aga rõõmsad olla ja Pälli ja Hagama kukkedele au anda, kui näevad oma armsa kiriku ukсед alles lahti olevat.

R. R. st.

KEINA KIRIKU EHITUS HIIUMAAL

[Leiger 9—11.] Selsamal ajal, kui Töll Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikuid ehitavad, olla nende sugulane, Hiiumaa vägimees Leiger, Keina kirikut ehitanud.

Kui Töll oma pahameelt Kihelkonna kirikutorni viskamisega natuke oli lahutanud, siis sammus ta jälle Mustjala poole, kus tee peal ta Teesuu Lõpemere nurgast üle, otse Abula küla peale välja läks. Meres olnud aga üks tükk põhja üsna pehme hundisauene, sellega määrinud ta oma jalad ära. Kõva maa peal hakanud kõiksugu puru sauste jalge ümber, mida ta nüüd tähele ei pannud. Kui ta oma jalgu leidis nii mustad olevat, andis ta kirikule Mustjalg nimeks, kuda teda tänapäevani veel kutsutakse [134 B].

Siin toodi Töllule sõnumid Hiiumaalt Keina kiriku ehitamisest. Sõnumid olivad iseenesest väga head, mis üle temagi ennast oleks pidanud rõõmustama, aga Tõllu kärsitu meel sai pahandud selle mõttega: ehk on see Keina kirik jällegi parem tema ehitusest. Ja kui ta teada sai, et lugu nõnda ongi, siis ei kandnud ta süda seda vaatama minnagi, vaid võttis pahas tujus nõuks seda ka puruks visata. Kui ta selle töö tarvis üht parast kivi oli leidnud, sirutas ta ennast kord kikivarvale ja vaatas üle metsade, kus kohal Keina kirik just seisab. Kui ta seda oli ära silmanud, siis ta viskas [6].

Age Töll oli ka lihalik inimene, sellepärast olivad aastate hambad vanaduse väes ta jõudu jõudnud närvida. Et küll vanake visates ühtigi jõudu tagasi ei hoidnud, siiski ei ulatanud kivi mitte Keina kirikuni, vaid langes Hiiumaa randa meresse, kus teda tänapäevani Tõllu kiviks nimetakse. Kes seda lugu tõeks ei taha pidada ehk soovib seda kivi näha saada, olgu hea mees ja mingi Hiiumaale, küllap hiidlased, head mehed, teda varsti kivi juure juhatavad. Seda kivi olla Töll Kiidema mõisa piirist Rista kõrtsi juures ühe mäekünka otsast Hiiumaa lahte visanud. Töll aga heitnud pärast sennasamasse paika natuke puhkama.

Kui kaua Töll Rista kõrtsi juures on puhkanud, sest ei ole rahvaraamatus midagi üleval, aga tema ülesäratamisest olen küll natuke kuulnud. Karjalapsed olla sagedaste oma karjadega selle paiga ligidal käinud, kus Töll puhkas, ja on neil ka mitu korda see nõu olnud teda ülesse äratada, ikka sellesama tüki pärast, et näha saada, kui suur see Töll ometi oleks. Ühel päeval ei jõudnud karjapoisid oma uudishimu enam valitseda, vaid läksivad puhkaja Tõllu juure ja hüüdsivad:

«Tõllu, Tõllu, tõuse ülesse! Vaendlane on maal!»

Tõllu tõusis varsti istuma. Kui lapsed teda istudes juba nägivad üle madala metsa võivat ümber vaadata, jooksivad nemad suure hirmuga tiheda metsasalgu sisse varjule [13].

Kui Töll nägi, et teda jällegi petetud, tõmbas ta ühe paraja kuusepuu juurtega tükkis maast ülesse, et seega lapsi karistada. Lapsi aga ei olnud enam kusagil näha, need olivad padrikus varjul. Siis viskas Töll viitsa käest ära, mis kõrgest õhu seest läbi jooksis ja viimaks kesk Kiidema lahte meresse langes, kus ta esmalt ladvapidi sauese põhja sees püsti seisnud, juured ülespool, pärast küljeli merepõhja peale langenud, kõige viimaks aga aegamööda merepõhja sisse liidetud, kus ta tänapäev peab alles olema [13 O].

Mustjala mehed! Otsige see puu sealt merepõhjast ülesse ja kiskuge välja, sest saate head tarvitusepuud, see peab laevanagadeks ja rehapulkadeks ütlemata hea tükk olema.

M. T. K.

KAKS NURJALÄINUD EHITUST

Kunni vana Tõll Ristamäel magas, senni oli ka poeg Kihelkonna kirikut valmis saanud. Nüüd pidivad nemad teist tööd ette võtma, sest nemad olivad jo niisamasugused, kui tänapäised saarlased, kes sugugi ilma tööta ei taha seista ega ilma asjata aega viita.

Kui poeg kuulis, et isa Tõll Kassiku kirikut oli ehitama hakkanud, mida ta [tahtis ehitada] Kassiku künkale, mis rohkest 2 versta Hirmuste mäelt põhja-homiku pool on, kus Tõll, nagu teate, kord puhkas, kus käesoleva aastasaja hakatuses veel [on] kirikumüürid, mis pooleli ehitada jäänud, iga möödamineja teekäijale silma paistnud. Praegu ei ole seal muud, kui kiriku jalg (vundament) veel küllalt tunda. Siis võttis poeg kabeliehitust ette, mida ta Kihelkonna kirikkonna Lümända mõisa ligidale Leedri ja Pälli küla vahele veikese mäeseljandiku peale pidi ehitama, mis kohta sest ajast Kabelimäeks kutsutakse. Seal paikas peab praegugi ehituse kivirusud näha olema rahvaraamatu toimetajale tunnistuseks, et jutt õige on. Sealt prügi seest on mõne aja eest veel kuld- ja hõbeasju leitud, mida juhtumist küll tänapäise rahval enam ei pea õnneks juhtuma.

Mikspärast see kabel mitte ei ole üles ehitatud, on sest tulnud, et niipalju tööd, kui päeval on ehitatud, öösel jälle ära laudati. Kes seda paha tööd siis teinud? Seda süüd aetakse Kuriti peale, keda Pälli kukk kord käskinud kinni võtta, misläbi tal korda ei läinud Kihelkonna kiriku ukсед kinni matta. Et see kabeli ehituse töö sel viisil ei võinud edasi minna, võib igaüks isegi arvata. Seega jättis poeg seda tööd käsile ja seisab Pälli kabel tänagi ehitamata.

Kuda poja käsi kabeli ehitamisega pahaste käis, nõndasama käis Tõllu käsi Kassiku künkal kiriku ehitamisega. Müürid olivad pea valmis saamas, siis tuli paha lugu: mis päeva ehitati, seda öösi laudati. Paha tööd arvati jällegi Vanapoisi suguvõsa peale. Et Kurit oma kurja tööd nii kuradi moodi salaja tegi, et Tõll tema jälgile ei saanud, seega pidi kiriku ehitus ka siin paikas käsile jääma.

Kellel aga lusti on, võib kas hommepäev vaatama minna. Kiriku jalg on veel selgest tunda Kassiku pere taga põllul [vrd. lk. 89]. Pihlakapuu kasvab kirikuplatsil, kui põllu peremees teda veel ei ole ära raiunud. Ja kui seda oleks ehk saaks tehtud, selle läbi saaks palju äkilisi tormisid tulema, mis tuuleveskide tervisele ei pea hea olema. Praegune naljakas jutt kuulutab nõnda.

Kord on pere karjapoiss kirvega ühe tükke selle pihlakale külge lõõnud ja sest olla selle pere pukkveski põdema hakanud. Kas see jutt üsna õige on, seda vastutamist ei julge ma enese peale mitte üksi võtta. Kui keegi selget otsust nõuab, vaatku ise järele.

KERLA JA KAARMA KIRIKUTE EHITAMISEST

[129.] Mõnikord ja väga sagedaste tuleb seda ette, et vanade meeste nõud ja mõtted palju kaugemale ulatavad kui noorte omad, kui nemad küll vähem õpetust on saanud kui noored ja neist vaimuharimise poolest on järele jäänud. Seda näeme Tõllu ja poja juures. Tõll ehitas kirikut, poeg kabelit, mõlemate töö oli salakiusaja pärast õnnetu ja pidi käsile

jääma. Poja töö jäi hoopis tegemata, aga vana Tõll leidis nõu, kuda meie tulev jutt seda avaldab.

Kui Tõll nägi, et kiusaja kaval küll oli nii päris kuradi moodi tema ettevõtmist rikkuma, siis jättis temagi seda paika maha, kus ta tänini kiriku pärast tööd oli teinud, aga kirikut ei jätnud ta siiski mitte üles ehitamata, vaid see pidi teise paika ehitud saama. Aga kuda õiget paika üles leida ja kuda kiusaja kurjuse eest uue paiga peal ennast varjata, seks oli head nõu tarvis. Kuulge, mis Tõll seks teadis ja tegi.

Lepiku Hansul oli üks paar päris musti härgi, kes ühest emast ühel ajal olivad sündinud, keda Lepiku kaksikmustad hüüti. Neid laskis Tõll Hansu käest paluda, kes neid ka heameelega lubas ja andis. Nende kaksikmustade vankrile pani Tõll nüüd uue kiriku nurgakivid ja saatis need kaksikmustad ise oma tahtmist mööda minema, neile üteldes:

«Minge kirikuplatsile, ärge jääge enne seisma!»

Härjad pöörsivad varsti Kassikult Killikare jõe poole, kust härjad mõlemad läbi minnes jõid. Et rahvas, kes järele käisivad, sest nii suurt lugu pidasivad, et kaksikmustad härjad kiriku nurgakiva ilma juhatajata vedades sealt jõest joonud, panivad nad selle jõekohale nimeks Pühajõgi, kuda seda jõekohta tänapäevani nimetakse. Härjad läksivad siit ikka edasi põhja poole, kunni nemad tulivad Keerula jõest läbi. Senna jõe põhjapoolsele kaldale jäävad härjad seisma lageda liivaplatsi peale. Seal saivad kivid pealt ära tõstetud ja kiriku nurgakivideks seatud ja ka kirik üles ehitatud ilma millegi takistusega, mis kiusaja poolt oleks võinud tulla.

Vana Saaremaa rahvas on igale paigale püüdnud oma loomuliku nime anda. Nõnda oli ka selle jõe nimega lugu. Ses paigas, kus härjad kivi-koormaga seisma jäivad, võib sest jõest öölda: see jõgi on lõnglik-kõver, vāntlik, soplik ja keeruline, et ta kaardi peal välja näitab nagu korgitõmbaja (Korkenzieher). Sellepärast nimetasivad teda Keerula jõgi. Sellest Keerula nimest on pärast lühendamise läbi Kerla nimi saanud, mis nime see kirik praegugi kannab.

Kerla kiriku esimene ilu oli see keeruline jõgi ja veike lepasalguke jõekaldal; põhja-homiku pool oli üks peale viie versta pikkune liivaseljandik, mis seda paika sealtpoolt küllest inetumaks tegi. Aegamööda on mõistliku hoolekandmise läbi liivaseljandik kaunis kenaks männikuks saanud. Väike lepasalguke on Lepa koplits saanud, mis praegu pargi nime eest mitte liiaks ära ei punasta, nõnda et Kerla kiriku koht üle Saaremaa suisel ajal kõige ilusam ja lõbusam kirikukoht on. Aga läki Tõllu jutu järjele tagasi. Jäägu Tõll Kerla kirikut ehitama [129, 133] ja meie otsime ta poja ülesse.

Kui poeg kabeli ehitust oli Pälli juures käsile jätnud ja teada sai, et isal niisamasugune äpardus kirikuehituses olnud, kui tema kabeliehitusega oli, siis võttis poeg Kaarma kiriku ehitust ette. Et aga susi sugu selle tööle niisamasugust takistust ei teeks, nagu kabeliehituse juures sündis, sellepärast olla poeg kiriku aluskivid isesugusel viisil maha pannud, aga mil viisil, see on rahvaraamatus nii segaselt ülesse pandud, et ma seda praeguse rahva keele ei oskagi ümber panna. Võib-olla, et edespidi seda võin, kui veel juure olen õppinud. Aga abi on sest tõeste olnud, sest poeg ehitas jo kiriku ülesse.

[129.] Kui Tõll aru sai, et poeg Kaarmale kirikut ehitab, mis peaaegu juba valmis saab, võttis ta nõuks seda vaatama minna. Nagu meie juba teame, oli must kass kord isa ja poja vahelt läbi läinud. Seega ehmatas poeg väga, kui Tõllut nägi Elme poolt tulevat. Ruttu võttis ta ette kirikule toed külge teha. Et Tõll nii ligi tuli, seega ei kartnud ta mitte kiviga viskamist, vaid seda, et Tõll ehk saaks kirikut ümber lükkama. Sellepärast

arvas ta tugede ehituse tarvis olevat. Kui ta teise külge tugesid ehitas, pidas ta teisest küljest teise käega vastu, et kui Töll ühest küljest lükaks, siis käsi vastupidamiseks valmis oleks. Töll, kes poja kokkumist nägi, ei teinud kirikule midagi paha, et küll kirik, mida poeg Kaarmale ehitas, palju suurem oli, kui tema oma ehitatud Kerla kirik.

Kord räägib rahvaraamat, et Töll ja poeg olla ühe haamriga need kaks Kerla ja Kaarma kirikut seltsis ehitanud ja teineteisele haambert kätte viskanud. Aga et see meie jutu jooksuga, mis teistest paikadest oleme lugenud, selle pahanduse pärast, mis nende vahel mõnda aega valitses, öiete ühte ei taha passida, seega ei taha ma sest siin laiemalt arutust teha.

Selle paiga peal, kus Kaarma kirik praegu seisab, olla enne üks maja seisnud, kus sisse lõppenud loomade luud sellepärast olla koristatud, et mõningad lehmad neid karjamaal närinud ja seega oma kallist sööma- aega viitnud. Et selle maja katukse peal sagedaste kaarnad on istunud, seepärast olla seda maja Kaarnamaja kutsutud. Nüüd pidi kirik kaarna kiriku nime kandjaks ka jääma, aga et kaarn lindude riigis oma jume ja lauluheli poolest esimeses numbris ei seisa, siis vahetati n m eest ära ja anti kirikule Kaarma nimeks.

Kui poeg Kaarma kiriku ehitanud, on ta Lepiku Leemeti juures korteris olnud. Seda kohta hakati sest ajast Tõlli taluks hüüdma [151]. See talukoht on kadunud, praegu on seal Mullutu mõisal ligi 60 ruutvaka- maad põldu. Niihästi põld, heinamaa kui ka karjamaa — kõik kutsutakse Tõlli nime peal. Talu ahjuvaremed on veel tunda. Üks selge veega allikas on seal õueplatsi ligidal.

P. L. ms.

SÖDA MASSI NÖMMES, SUUR-TÖLLU SURM

[169 A, 174 B, C.] Kui Töll Kerla kirikut ehitanud, on ta Sõmera küla magasin juures Riigu Risteni juures korteris olnud. Kirik oli juba pea valmis saamise ligi, kui ühel õhtul hilja Tõllule Riigu peresse Sõrvemaalt sõnumid toodi, et lääne poolt vaendlaste vägi Sõrve säärele maale tulnud ja nii suure jõuga endid laiali lautanud, et vahvad Sõrve mehed neid ei ole jäksanud tagasi tõrjuda. Ühes paigas on sõrulased veikse salga vaendlastega küll nalja teinud, neid põgenema ajades, kus vaendlased sõrulaste vägeva vommide eest põgenedes ja oma nahka hoides meresse läinud ja ära uppunud, tahtnud parem veesurma surra, kui kuival maal sõrulaste kuivas saunas hinge heita.¹ Siiski oli vaendlaste vägi teistes paikades tugev küll, tungisivad edasi, tapsivad, riisusivad ja põletasivad kunni Sõrvemaast läbi jõudes Massi pere juure laagrisse heitsivad, et sõjamehed hingada saaksivad. Salme ja Üüdibe rahvas olivad endid kõigest väest vastupanemisele valmistanud ja Tõllule alandliku palvesõna läkitanud — abi paluma.

Kui Sõrve saadikud kõik seda lugu Tõllule olivad ära rääkinud ja oma alandlikud palvesõnad temale ära ütelnud, ei viitnud Töll ka sugugi aega, ehk küll õhtu käes oli. Ta pistis Sõrve saadikud jaki tasku ja ruttas Sõrve poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, vaid otse metsast läbi. See tee, mis ta praegu käis, viis teda Tirimetsa mõisa² juure Tõnu pere peale metsast välja.

¹ Seda paika, kus sõrulased vaendlasi meresse tõrjunud, nimetakse tänapäevani Türju rand [169 A]. — *P. Süda märkus.*

² Seal, kus praegu Tirimetsa mõis seisab, olnud sel ajal kaks talukohta, mis Tedremetsa taludeks kutsutud, sellepärast et ses suures metsalaanes, mis sealt juba peale algas, kus praegu Kaeselja mõis seisab. Lõuna pool otsas ses laanes oli enamiste lehtpuumets, kus igasugu lehtpuud võisid leida, ka okaspuid oli küllalt. Ses metsas elas

Töll puhkas Tõnu pere õues lühikest aega. Kui juba koiduvalge välja tuli, tungis Massi poolt hädaheal Tõllu kõrvu ja viha vaendlase ülekohtu töö pärast, mis need tema armsa Sõrvemaa rahvale olivad teinud, täitis kuhjaga tema südant.

Seal tuli nüüd korraga tema meele, et rutulise tulemisega eisel õhtul oli unustanud sõjariistu kaasa võtmata. See viga võis parandatud saada, sest Tõnu õues oli üks härjapaari vanker nähtaval. Seda võttis ta sõrmede otsa ja ruttas otse Kuldi küla tagant Lassi pere kaudu üle karjamaa välja Massi nõmme poole.

Salme ja Üüdibe mehed olivad juba vaendlase väele tere homikut ütelnud. Seda ei olnud nad aga mitte õieti teinud, nad oleksivad Tõllu tulemist pidanud ootama. Seda edevust pidivad nad pärast kahjuga kahetsema, sest vaendlane oli väga perekas ja külvas selget surma Üüdibe ja Salme meeste sekka.

Kui Töll seda verist tööd üks silmapilk oli üle vaatanud, astus ta välja, läks vaendlaste ligi oma vankriratastega ümber veeretama.

Kui ta rattad ümber veeretab, astus ta ise veikese sammudega edasi, nagu rehetallaja hobuste keskel, sennapoole, kus paksem vaendlaste salk nähti olevat. Seda tempu tehes langes vaendlasi nagu heina vikati ees maha. Aga õnnetus pidi ka tulema. Rataste keeltehargi, ehk kudas sõrulased ise ütlevad, seasuu-naga-pulk, läks katki või oli see välja kukkunud, vankri tagumised rattad läksivad hirmsa suure jõuga vaendlaste salkadest läbi, viisivad Tamera Taavi õuevärava ja aiad puruks, lõhkusivad Läätsa Kleemu sauna ja sealauda maani maha, läksivad edasi merevett mööda, kunni viimaks vette langesivad, siis veel mere põhjast kiva kokku rüüstasivad, kunni jõud lõppes ja [nad] seisma jäivad. Seda paika, kus need rattad palju kiva olivad kokku rüüstanud, nimetavad sõrulased oma keele Leetse (Leili) rahuks tänapäevani, [sest] et Tõllu sõjarattad kange leiliga sinna veelust rahu teinud.

Tõllul olivad nüüd esimesed rattad vehmriga üksi käes ja veeretab neid edasi ja külvas surma vaendlaste hulka. Järg oli nii kaugel, et Salme ja Üüdibe mehed juba hõiskasivad: «Ta elagu! Hurraa!»

Seal pidi jälle õnnetus tulema: rataste põlvepulk läks katki, esimesed rattad lendasivad läbi õhu üle Salme kõrtsu, lõhkusivad Kaeta Karla tuuleveski juureni maha, kündsivad maapinda segamine, kus paika ialgi enam puu ega rohi ei kasvanud, vaid sai järveke ja ongi järv tänapäevani [112].

Tõllu taplemise jõud oli alandatud, [ta] veeretab küll veel vehmriga edasi, aga kaugele see ulatas? Vaendlane seda nähes sai julgemaks.

Kui Salme [ja] Üüdibe mehed seda nägivad, hakkasivad nad oma roodisid korralt seadma, sest tänini olivad nad üksi Tõllu peale lootnud. Korraga tuli veel viimne õnnetus [174 C]: vehmri pulk oli välja libisenud ja vehmer ei seisnud enam Tõllu peas, vaid lipsas peust välja vaendlaste sekka. Kui Töll seda kummardades läks ära võtma, tuli jällegi veike õnnetus, sest üks tugev mees vaendlaste hulgast lõi Tõllu pea otsast ära. Töll sai küll pea varsti maast üles võtta, aga vehmer jäi kaduma. Ilma peata ei tahtnud Töll vaendlastega enam mässata, vaid ruttas sõjaplat-silt ära.

Salme mehed oma naabritega olivad siamaani puhkanud, nüüd hakkasivad nad uue jõuga vaendlase kallale, kelle hulka Töll küllalt oli harvendanud, ja ajasivad neid põgenema. Kui Salme mehed neid ligi kaks

väga palju tedri, kes kevadisel homikul koidu ajal kõik seda metsa oma kudrutamisega täitsivad. Seega andsivad rahvas nende taludele, kes seda ilusat tedrede muusikat igal homikul kuulsivad, nimeks Tedremetsa talud, kust natuke muutmise läbi praegune Tirimetsa nimi tulnud. Toimetaja [= P. Süda].

versta olivad taga ajanud, seal tulivad tagant sõrulased neile vastu, nii et vaendlane kahe väe vahele jäi, ja kautasivad nende elu viimse meheni ära.

Et see üks soo-maakoht oli, mida enne Louka ja Piirandi sooks kutsuti, kus nemad vaendlasele viimast palavat olivad teinud, [siis] hakkas rahvas seda sood Palavaks sooks nimetama. Praegu on see nimi natuke muudetud, et keele vaeva kergitada, ja nimetavad Palaja soo [138].

Tõllu, keda keegi kiire sõdimisega tähele ei pannud, tahtis nüüd Kerla poole rutata, et veel kord oma viimast tööd, Kerla kirikut, näha. Oma pead kaendlas kandes tõttas ta üle karjamaa välja, Suurmaa ja Länga külast läbi. Kui ta Kangru pere värava juure jõudis, nägi ta pea kaendlast, kuda üks noorik lehma lüpsis. [Noorik] oli aga, kas meelega või kogemata, oma aluskuue hõlma või saba maha kükitades, et põlved kuube ei venitaks, natuke palju ülesse tõstnud. Seda nägi Tõllu pea kaendlast ja ütles:

«Oi, oi, noorik, kas pole häbi, ise lüpsad lehma ja kuuvalge väljas!»

Noorik vastas:

«Kas see veel suurem häbi ei ole, kui nii suur mees, nagu sina oled, teed käib ja pead ei olegi otsas. Kuu paistus võib kogemata pilvede vahelt ilmuda, aga mees ei või mitte kogemata oma pead kaendlas kanda.»

Seal oli vorst vorstiga maksetud.

See vastus äratas Tõllule uueste meele, et ta pea enam otsas ei ole, astus aga siiski edasi, aga seal tundis ta südame nõdrust ja ta pea kaendlas hakkas kangeste higistama [174 B, C].

Kui [ta] Sõõru nõmmest, mis praegu kroonu mets on, läbi Sütema raiesmaa oli jõudnud, seal lõppes tema jõud, jalad läksivad nõdraks ja ta langes senna maha.

Esmalt suri tema keha ja pea elas veel. Kui pea nägi, et keha juba surnud, hüüdis see need viimsed sõnad veel:

«Siia matke mind maha, tammepuud varjagu mo voodi, kadakas kaitsku mo pea. Põhja kuningas peastku mo sugu. Enne ma ei tõuse, kui okaspuu lehti ja lehepuu okkaid kannab.» [174 B.]

Neid viimseid sõnu on suu pea külges pärast keha surma veel nii valjuste välja hüüdnud, et Taterselja Taavi neid selgeste oma koju kuulnud. See läinud varsti vaatama, mis seal pidi olema, ja leidnud Tõllu surnud olevat.

Üle pea ja kaela läkitas Taavi Sõrve, kus Tõll surmahaava oli saanud, sõnumid. Salme mehed oma naabritega olivad Palaja soos vaendlaste kehasid maha matmas. Kui [nad] need sõnumid Tõllust saivad, olivad vahvad Salme ja Üüdibe mehed, kelle hulkas ka palju tagant-Sõrve mehi oli, varsti valmis Tõllu matusele tõttama.

Sinnasama paika, kus Tõll oli maha langenud, matsivad nad teda maha.

Tuulekiirusel lendas Tõllu surmasõnum üle Saare-, Sõrve- ja Muhumaa. Tema surma leinamiseks kandsivad kõik nimetatud saarte rahvas 30 päeva leinariideid. Naisterahvad, kes ikka sui ajal punaseid sukasääresid kandsivad, mida nemad suure leinamise pärast nüüd ei tohtinud kanda, lõikatsivad siniste ja mustade sukkade, mida talvel kanti, põised otsast ära ja käisivad leinaajal sukasäärtega, sest et võimalik ei olnud, nii ruttu kui tarvis oli, uusi sukasääresid kududa. Kärla kihelkonna naisterahvad leidsivad sukasääred õige head kanda olevat, seega kandvad nad tänapäevani Suur-Tõllu mälestuseks mustad ja sinised sukasääred [174 C].

M. L. m. s.

TÖLLU POEG ÕPIB VIIULIMÄNGIMIST

Saaremaa vägimees Suur-Töll oli nüüd surnud. Tema hauda võib iga mees, kel lusti on, Sütema raiesmaal Taterselja karjamaa nurgas tammede all näha, kui senna tahab marssida.

Kui leinaaeg Tõllu surma pärast mööda oli, elasivad rahvas vaikes rahus, sest viimased vaendlaste riismed olivad Palaja soosse maha maetud.

Tõllu pojast on pärast isa surma väga vähe rahvaraamatus ülevel leida, sest valitsusekepp oli eestlaste käest lahkunud, üks sissetunginud võeras rahvasugu oli neid oma valitsuse alla võitnud, kes esmalt küll õrnemalt, aga aegamööda just nagu vaarao iisraeli rahva üle raske käega valitses: neid vaevati kõige tööga väljal. Räägin siis seda viimast veel ära, mis temast olen kuulnud.

Kui [Tõllu] poeg kõik suuremad tööd oli lõpetanud ja mõnikord elu igavust tundis, olla ta viulimängimist igatsenud õppida. Ta teinud enesele ise üht viiulit, mis temasuguse luuliikmetega ühte passinud.

Uduvere külas elanud sel ajal ilmakuulus viiulimängija, kelle nimi Toomas olnud. Selle juure läinud poeg mängimist õppima. Toomas oli varsti ses nõus ja seadis oma viiulit heale, misjärele poeg ise omal pidi ka seadma. Kui nüüd viiulid toonis olivad, pidi Toomas kord tooni astmeid pojale näitama. Toomas tõmbas sõrmega viiuli keelt ja ütles: sang — (õige), tõmbas tema [teine] kord sedasama keelt ja ütles: sang — (õige), kolmat korda tõmbas Toomas sedasama keelt ja ütles ikka ise suuga: sang — ja taga järele ütles ta keelt nilpsates: oli õige. Nüüd tuli teine keel ette võtta. Iga kord, kui Toomas sõrmega keelt tõmbas, et heal välja kõlas, ütles ta suuga järele: pung. Nüüd pidi poeg järele tegema. Toomas — sang, poeg — sang, ja nõnda edasi: sang, sang, sang; pung, pung, pung; iga kord ütlesivad nad need sõnad viiuli heale järele suuga. Nüüd oli aru käes, et võib kokku mängida. Mõned korrad oli Toomas ette mänginud, juba oligi õppijal kõik selge. Aga siiski veel kord hüüdis Toomas rõõmutujus: sang, sang, sang; pung, pung, pung, kõõgi kattuuus. «Tiisu Tiiu oli ilus plika, poiste peale ta vaatis ikka. — Kui ta hommikute tuba pühkis, luuavarrega ta nisa nühkis. — Kaunaaa.»

Et pillihealed nii ilusti läksivad, olivad mängijad nii lapselikku lusti täis, et nende paled rõõmust tilkusivad. Et see katsetükk nii hästi korda läinud, seega võeti varsti üks päris valtsitükk ette, kellel ka oma salm juure oli loodud. Viiulid võeti kätte ja nõnda edasi:

1. E e s m ä n g .

«Tiisu Tiiu oli ilus plika,
poiste peale ta vaatis ikka.
Kui ta hommikute tuba pühkis,
luuavarrega ta nisa nühkis — kaunaaa!»

2. P ä r i s v a l t s i l u g u .

.,:Pooli Hansu, Tooma Tiiu,
Tiimu toht oli põrandal.,:
.,:Aber juhkide, marjamattide,
püksilapid olid lahti.,:
.,:Uhtsama — vilevama.
Kale Mihkel kaunaaa.,:
.,:Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsa.,:

Aga see oli ometi üks mäng olnud, mis üle Saare-, Sõrve-, Hiiu- ja Muhumaa kõlinal kõlanud ja kõik nende saarte elanikud eestlased korraga tuhinal tantsima pannud. Ja mõnes kohas on see liigrõõm ka kahju teinud, sest mängutükil olnud nõiavägi, et kas taha ehk taha mitte, aga sa pead tantsima. Tahan teile mõnda tükki nimetada, kus rõõm, mis selle mängimise läbi igaühe sisse tuli, natuke kahju on teinud, sest mis liig, on ikka liig.

Metsa Mihklil olnud rukkitalgul rohkest rahvast koos, «sirbid lõiknud, vihud heitnud, päike paistnud kenaste». Peretaat toonud toobriga õlut talgurahvale keelekasteks. Pillimees istunud kivi otsas, hülgemagu kõik süli täis. Lõikusetöö läks lobinal edasi. Pillimees oli piitsaks, pill ise piitsakeeleks. Juhtus keegi teistest järele jääma, selle kannule jäi pillimees seisma ja mängis ühtejärke lugu: «Til-lil-lil, lippa järele; til-lil-lil, lippa järele!» ja mängis seda niikaua, kunni järelejääja teiste kohta jõudis.

Pillimehe silma oli juba üks teine talguline puutunud, kellele ta oma til-lil-lil jälle pidi mängima: [ta] ronis sinnapoole ja võttis varsti otsa ülesse: Til-lil-lil...

Korraga läks Uduvere külas muusika lahti. Nüüd ei olnud enam kellelgi aega, hädapärast võisivad lõikajad veel sirbid otseti nabra sisse visata, pillimees oli oma hülgemau jo ammu maha visanud ja hüppas aga peale. Kõik talgulised, peale 30 vaimu, nagu meelest lahti, tantsivad ja trallavad, ei ole kellelgi aega midagi järele mõtelda, kõik laulavad seda ilust pillilugu: «Pooli Hansu, Tooma Tiiu, Tiimu toht oli põrandal» jne., ja ise vehklevad kätega üle pea ja karjuvad kurgupõhjast seda kallist «uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah!»

Vanad mehed, kes ilmaski pole tantsimisetempu katsunud, ei võinud ka selgi korral teistele järele jõuda, mis pidivad nad tegema? Vagusi ei või jo ka mitte olla. Siis aga seisnud küll ühes paigas ja nõõgutunud pead pillitakti järele ja kergitanud püksi. Kui kellegil oleks aega olnud seda nalja pealt vaadata, mis sel korral sündis, see oleks vist imede imet näinud. Kõige kaunim oleks vist vanu mehi ja naisi näha olnud, kes tantsida ei suutnud, kudas mehed paigal seistes takti järele peaga nõõgutavad, pahema käega rutust püksi kergitavad, paremaga üle pea vehklevad ja ise, nii kui jõud vähegi annab, kurgupõhjast kisendavad: «Pooli Hansu, Tooma Tiiu... ja uhtsahtsah, uhtsahtsah...» jne., ma ütlen, see oleks pilt olnud, mis vaatamise väärt. Aga kellel oli seks aega? Igaüks pidi jo omast kohast oma jõudumööda seda pilti laiendama.

Kui nüüd viimaks mängimine Uduveres seisma jäi, jäivad kõik talgulised nagu püstivokid igaüks oma paiga peale seisma ja lõetsutama. Aga mis nemad selle aja sees olivad, teinud! Ära oli tallatud lõikamata vili, lõigatud lademed ja seutud vihud, ka peretaadi toodud toobritäis õlut oli ümber visatud. Pillimees otsib oma tööriista, ei kusagil. Viimaks leiab vagude vahelt mõned torutükid ja hülgemau räbalad. Kõik seda tegi liigrõõm. Ja nõnda sündis see lugu üle kõige Saaremaa ja kõige nende väiksema saarestikkude, mis Saaremaa ligi on. Kes neid kõik jõuab ülesse rääkida?

Tiisu Tooma pere olnud kõrveheinamaal heinu küüni panemas, mõlemad küüni otsad heinu täis. Korraga tuleb mänguheel Uduverest. Seal ei olnud kellelgi enam aega töötegu ega tööloomi tähele panna, härjad jooksnud kõige vankritega metsa, pererahvas kõik korraga tantsima, loobivad kätega heinu üle pea, vehklevad ja väänavad liikmeid ja ise laulavad nii kui hing annab ikka sedasama: «Pooli Hansu... ja uhtsahtsah», laksutavad käsi kokku, vilistavad ja teevad imet. Kuiva ilmaga olivad heinad purukuivad, tantsijad tallasivad heinad puruks, et kui viimaks pillimäng Uduveres seisma jäi ja pererahvas tantsimisest puhkas, et heinu võisivad

küüni panna, siis poole sääreni paljast pihu ja põrmu maha jäi. Kõige vähemalt paar koormat heinu oli see liigrõõm põrmuks teinud. Kahju tänavuse aasta hinna järele, kergelt arvatud, peale poole tosina rublasid.

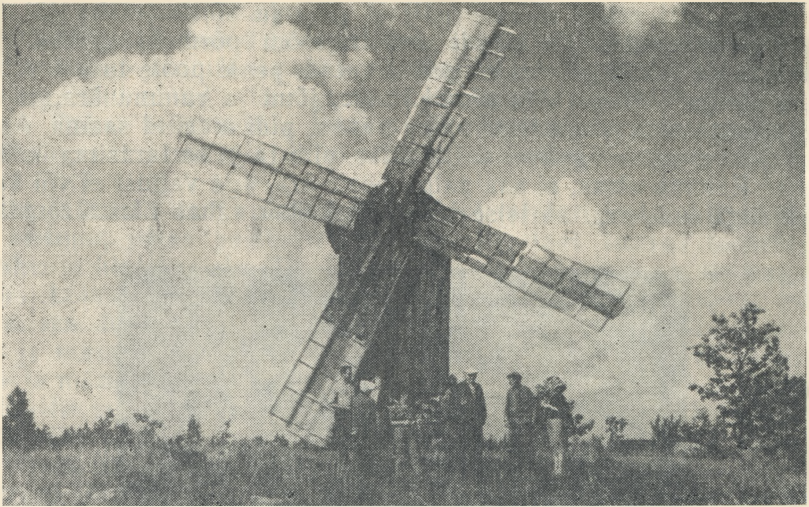
Vana Vaigu Villemi Viiu olnud haige, jõud ja rammu ära, ei suuda pead ega jalga oma jõuga teise paika panna, pidi aidetud saama. Aga nii-pea kui Uduverest mänguheal välja kõlas, pidi ta jo ka tantsima hakkama; mis teha? Rammu otsas, ei saa paiga pealt ära, aga vagusi ei või ka olla, muud midagi, kui kergitab teise korra teist otsa, tahab ülesse tõusta, aga

Torupillimängija Tiisu Hindrek Hiiumaalt.
R. Sachkeri foto 1896.

ei saa. Mis muud, kui jalgadega vastu voodiotslauda lugu lööma: tümp, tümp, tümp, tümp, tümp ja ise kisendab nii palju kui heal annab: «Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah; Pooli Hansu Tooma Tiiu...», seal jäi heal kinni, tümp, tümp jäi seisma, keha liigutas veel mõned minutid pillitakti järele, siis, valmis — oligi surnud. Liigrõõm oli Viukese viimse silmapilgu kätte toonud.

Möldri Mihklil olivad viimsed viljaterad veskikingas, kui korraga pillimäng Uduverest välja kõlas. Seal ei olnud sugugi aega, katsus üleval veskis kord «Pooli Hansu Tooma Tiiu» ringi lüüa — ei lähe, ruum kitsas, mürinal treppi mööda alla, katsub kätega asja edasi teha: «Tiimu toht oli põrandal». Ei ühtigi, ikka ruum kitsas, seal kolinal jälle treppi mööda, kolm astet korruga, üürgades mauli maha, ninaots vastu kivi, nina nilgi, kärss kässu, nahk narmaskile, liha libe verega. Aga kes seda sel korral

Tuulik Viltina külas. J. Miku foto 1959.

võis tähele panna! Ruttu maast ülesse, edasi: «Aber juhkide, marjamattide, püksilapid läksid lahti.»

Juba Mihkel jälle selili maas (plats oli ümmargusi kiva täis), ruttu maast üles, jälle edasi: «Uhtsama, vilevama, Kale Mihkel kaunaaa!»

Veski jooksis tuhatnelja, pärsipulk oli eest ära pudisenud, pärss langes ratta peale, suits hakkas ülevalt veskiuksest välja voolama, aga kas Mihklil oli aega seda tähele panna? Ta vehkles kõigest väest kätega üle pea, hüppas üle veski vehmri otsa ühele ja teisele poole ja kisendas kõigest hingest: «Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsaaa!»

Juba veski põleb, tuli tuleb veski ülevalt uksest loitades välja, aga Mihkel tantsib ja trallab edasi. Nüüd vaikis Uduvere pilliheel ja Mihkel oleks võinud muidu lõetsutades hinge tõmmata, aga suits tahtis ta ära lämmatada. Tuuleveski põles maani maha. Liigrõõm oli veskikesele viimse tunni toonud.

Olgu niipalju neist mitmestkümnest ehk sajast õnnetusest räägitud, mis see pillimäng liia rõõmu läbi Saaremaal ja ümberkaudseis saartes sel korral sünnitas.

H. A. t.

POEG JA MATSI JAAGU PRUUT

Kudas abieluga vana Saaremaa eestlaste juures just lugu on olnud, see on rahvaraamatus väga segaselt ülesse pandud, nõnda et raske on sest õiget aru saada. Et see aga lojuse viisil ilma vähema seaduseta oleks olnud, nagu sissetunginud rahva targad seda heameelega tahaksivad seletada, selle kohta on rahvaraamatus tunnistust leida. Paneme siis paar lugu siia ülesse.

Kui poeg (noor Tõll ehk Tõllu poeg) Uduvere külast, kus nad Viuli-Toomaga nii mõnusalt pilli olivad mänginud, ära lahkus, läks ta Kihelkonna poole, kuhu ta esimest kirikut ehitanud [127]. Alutaguse külas Keidu pere värava taga tuli Matsi Jaagu pruut talle vastu, kes pruutandi korjas. See laulis pojale üht laulu ette, mida ta igaühele pidi laulma, kelle käest andi nõudis. Laulu kõerutati imeilusalt rahvaviisil ja sõnad olivad nii:

«Minu armas Ent,
usu aga mind,
mina sind ei peta,
ära mind nüüd ilma jäta.
Unusta kõik paha,
anna mulle raha.
Pole sinul raha,
ära mõtle paha,
toime saad sa küll,
aitab lambavill.»

Et poeg [= noor Tõll] selle laulu järele pruudile midagi ei annud, hakkas ta ähvardades laulma:

«Minu armas Ent,
sa ei usu mind.
Mina võin sind petta,
kõigest ilma jätta.
Sinu sitke süda
toob lambalauta häda.
Kana so kausist söögu,
kass so kausist joogu.
Tulgu sull' tuhat tõbe!
Mina lähen, nobe!»

Et see laul sugugi poja meelepärast ei olnud, on jo iseenesestki mõista, siiski ei pahandanud ta mitte, vaid tal oli hale meel tema pärast ja õpetas teda, kuida pruut teistviisi ilma inetuma lauluta võib andisi korjata ja palju rohkem saada, kui niisuguse lauluga.

Poeg andis pruudile ühe suure sarve, mida poeg iseene tarvis oli teinud, mille sees ta üht pulbrit hoidis, mis ta ninasse pruukis nuusata, mille pruukimine inimest rõõmutujuliseks tegi. Seda pulbrit käskis poeg igaühele nuusutada anda, kelle käest ta andi nõuaks.

See nõu oli väga hea, sest pruut võis nüüd ilma lauluta palju rohkem andi korjata, kui endise inetu laulu eest iialgi sai. Kui aga keegi nuusutamise liiale läks, see tuli pruudile kahjuks, sest nuusutaja sai uniseks ja jäi varsti magama, ja pruut jäi ilma andeta.

Et nüüd pruut sel viisil rohkem andi saaks, seda teadis poeg ette ära, seepärast käskis poeg pruuti üht naist esikuks võtta, kes korjatud andisi aitaks kanda ja pruudi asemel eeskõnesid pidi pidama. Pruut pidi seda pulbrisarve kandma, mis nagu tubli karjapasun oli, keda pruut ise selleaegse pikkusemõedu järele pidi mõetma ja mis nõnda pikk oli: üks aetvaks, üks vaks, üks aentvaks, üks sääsevaks ja üks nüss. Seda [sarve] pidi pruut kaendlas kandma.

Sest ajast hakkasivad pruudid esikuga seltsis pruutimas, see on pruut-andid korjamas käima, mis pruuki praegugi veel Sõrvemaal, Kerlal ja mõnes muus paikas viisiks peetakse.

Et aga pulber ära ei lõpeks, sest ega sest sarvetäiest, mis poeg Matsi Jaagu pruudile andis, kõik Saaremaa pruudid osa ei võinud saada, sellepärast õpetas poeg Uduvere Viiuli-Toomale seda tarkust, neid rohtusi tundma, millest niisugust pulbrit tehakse. Selle läbi sai Viiuli-Toomas veel kuulsamaks, kui ta oma mängimise pärast enne jo oli. Seda pruutpulbrit pidi igaüks pruut Viiuli-Tooma käest ühe magusa musu eest lunastama.

Sest ajast andis rahvas Viiuli-Toomale teise aunime veel juure — Pruutmusu-Toomas. Selle pulbri asemele on pärast Ameerikamaa tubakas

astunud, mida meieaegsed pruudid uhke tooside seest igaühele nuusutada pakuvad.

Pruutimine on Saaremaa eesti pruutidel tänapäevani veel ikka viisiks.

P. L. m. s.

KÖNNU MARI SURM

Kesk lehekuud ühel ilusal pühapäeval istus Kõnnu Kaarli noorik Mari tuas ja suges pead. Korruga näeb ta oma noort lehma karjamaalt tulles õueväravast mööda minevat, suur kari sõnnisi ja noori härgi jooksevad järele.

«Lehmal ind!»¹ hüüab ta iseenese ette. Teised majarahvas olivad kõik Mustjala kirikusse läinud. Ehmatusega ei tulnud tal meelegi mütsi pähe panna. Kartus, et tema noore lehmale kahju sünniks, kui sõnnid teda maha tambivad, sundis teda järele jooksema, mis ta [— —] ilma mütsita tegi.

Kui ta lehma inna järele jookstes Kõnnu Reo metsa oli jõudnud, kus teine tee teisest üle läheb, mis paika sellepärast Reo risttee kutsuti, seal tuli hulk rahvast (kirikulised) Mustjala kirikust koju poole, kelle vastu Mari lehma inna järele jooksis. Kõik kirikulised tundsid, et ta mehenaine oli.

Seda noort naist ilma katmata peaga nähes ehmatasivad kõik hirmsaste ära, nagu oleksivad nad äkitselt tulekahju eneste ees näinud. Nagu tulekahjule veega appi jookstakse, nõnda jooksis kõik see rahvas selle noore naise peale kividega ja tapsivad teda ära sennasama paika. Ruttu kanti puid ja oksi kokku ja põletadi tema keha sealsamas paigas ära.

Et neil küll kahju oli üht noort inimest kautada, siiski olivad nemad oma vana usu järele oma tööga väga rahul, nagu oleksivad nad põleva maja juures tule peale võimust saanud.

Sest ajast võtsivad rahvas viisiks: igaüks, kes sest paigast, kus see noorik surmatud ja ta keha ära põletud sai, mööda läks, viskas üht oksa ehk pulka senna paika maha. Kui risuhunnik suureks oli saanud, siis põletati ära, aga aegamööda korjas risuhunnik jälle põletamise vääriliseks. Seda hunnikud, mida Reo risttee risuks kutsuti, olen ise pisut peale 30 aasta eest näinud. Oli kena kogu koos. Kas senna eile ehk täna veel oksi on visatud, seda ei või ma mitte julgust ütelda.

M. T. r. k.

ÖRU TIIS

Öru külas² elanud vanal ajal üks taluperemees, kelle nimi Tiis olnud. Oma mehise julge meelega, kindla pealehakkamise ja suure rikkuse poolest olnud ta omal ajal tähtjas mees, kellest rahvaraamatus mõnda kena tükki võib veel tänapäevani üles hoitud leida. Üht tükki panen temast tänapäise saarlastele sellepärast ülesse, et see vana saarlaste omal kombel abielu pühakspidamist avaldab ja natuke Suur-Tõllu elu meelega tuletab.

Öru Tiis olnud omal ajal küll väga rikas mees, aga siiski mitte uhke ega kõrgemeeleline. Oma pere valitsemist pidanud ta valjuste õiges kordas, ise olnud tubli ja kõva töötægija, kes mitte ükski peret ei juhatanud, vaid töö kallal oli ise esimene hakkama ja viimane lõpetama.

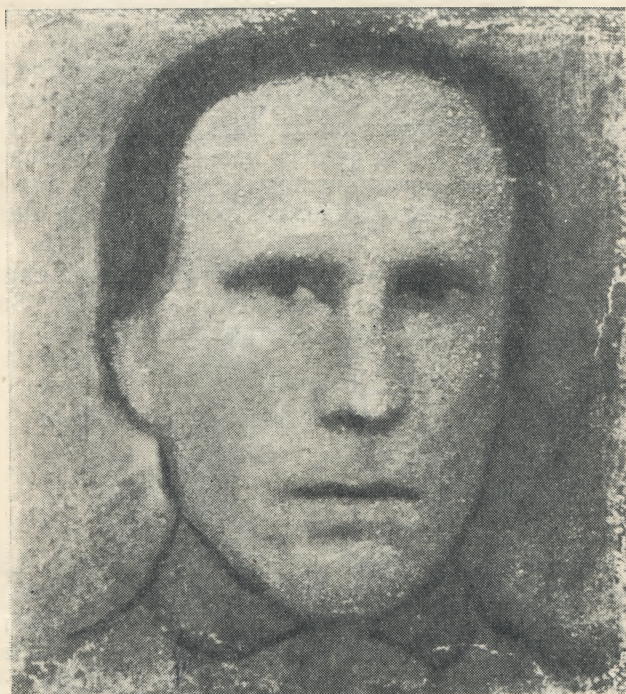
Tiisule tulnud vanas eas see kentsakas äpardus, et ta oma ümmardajaga lapse saanud. Kas see tütar või poeg olnud, ei ole mitte ülesse pandud.

¹ Sõna «ind» tähendab Saaremaal, kui vahest sõnnid ehk noored kabuhärjad summas lehma järele hakkavad jooksema. Ka arvab ebausklik rahvas juhtumise korral, et seesugune lehm peab ära nõiatud olema. Toimetaja [= P. Süda].

² Öru küla on Pidula valdas Kihelkonna kirikkonnas ja on Kerla kirikult arvata 7 versta loode poole suure metsa sees. Toimetaja [= P. Süda].

Mis kohus selle töö eest Tiisule süüks võis anda ehk trahvi peale panna, seda teadis Tiis niisama heaste kui kohtumõistjad, see on: Tiis pidi selle eest, et tal omal naine oli [ja] siiski tüdrukut ära narrinud, kividega saama surmatud. Kui kohtuotsus Tiisule ette loeti, ütles ta:

«See on küll õige ja teie teete seaduse järele, et mind kividega lasete surmata, aga see ei saada suuremat kasu, kui et teiste kergemeelistele hirmuks on selle kurja töö eest. Kui teie aga mind elusse jätate, luban ma teile, et Tõllust poolelejäänud Keerula (Kerla) kiriku oma kuluga ülesse ehitan ja rahast, mis mul veel peaks üle jääma, luban ma pool osa Keerula kirikule raudvaraks.»

P. Süda. A. Suumanni pastellmaal 1962.

Pika nõupidamise ja läbirääkimise järele sai Tiis viimaks otsuse, et võib siis elusse jääda, kui poolelejäänud Keerula kiriku täieste valmis ehitab ja ülejäänud varast pool osa selle kirikule raudvaraks annab.

Tiis tundis ennast õnneliku olevat, et veel võis elada ja kirikut ehitada, ja pidas oma lubamist, ehitas Keerula kiriku valmis, mis Tõll Sõrve sõtta minnes, kuhu ta suri, poolele oli jätnud [138]. Rahast, mis Tiisul kiriku ehitamisest veel järele jäänud, andis ta poole osa selle kirikule raudvaraks.

Sellest on Kerla kiriku raha siginema hakkanud ja on mõistliku valitsemisega nii kaugele tõusnud, et küll kirik 1842. aastal uueste ehitud valmis sai, siiski Kerla kogudusele seda iialgi ette ei tule, kiriku ehituse eest kopikat välja anda, et küll kirik iga kolme aasta pärast nõnda saab parandatud, et nagu uus välja näitab.

Kui kirik valmis sai, läks Tiis rahulise südamega koju, jäi aga lühikese aja järele põdevaks ja arvas oma päevade aru täis saavat. Ühel päeval

läks ta ilma kellegi nägemata kõrveheinamaale ja mattis oma viimase rahavaranduse sellesama küüni lähedale, kus Uduvere muusika järele kord tantsides heinu tallati, ühe mädand kasekännu sisse ära. Kui ta tagasi tulnud, olla ta teinepool ta tulemist näinud. Peale selle olla Tiis raskesti haigeks jäänud ja mõne päeva kannatamise järele ka ära surnud.

Pärast Tiisu surma otsiti asjata ta raha järele; arvati küll, et see kõrveheinamaal pidi olema, aga ei leitud siiski ülesse. Kaua aja järele on Tiisu pojapojapoeg selle raha küll ülesse leidnud, aga sest pole ta majapidamisele mingisugust õnne, vaid ennem ikka õnnetust tulnud, sest mitmesugust äpardust on sest rahaleidmisest saadik Tiisu koha ja majapidamisele ette tulnud, selle järele viimaks puudus vaesuse mundris majale nii ligninud, et ilma hõbedase kuuliga laskmata taganemise peale sugugi ei tahtnud mõelda.

Neist viimseist tükkidest võime aimata, et Saaremaa vana paganarahva juures omal ajal ja omal kombel abielu väga suure au sees on peetud, et selle rikkumine surmaväärt süüks on arvatud. Seda ma ei ole tänini veel mitte kuulnud, et ristiusu rahva juures kuskil pool abieluseaduse vastu eksinud meeste- või naisterahvas surmaga on karistud. See kange karistusekomme ulatas vist paganapõlvesse, kus põlves see karistus aegamööda alanes.

Et vanad saarlased kõik oma surnud ära on põletanud, nagu neist viimseist juttudest kuuleme, seda pole kustkilt mujalt kuulda. Seda võib aga arvata, et ükski seaduse üleastujate kehadega seda tehti.

P. L. m. s.

M. K [ö r b e r], Der öselsche Nationalheld

[— — —]

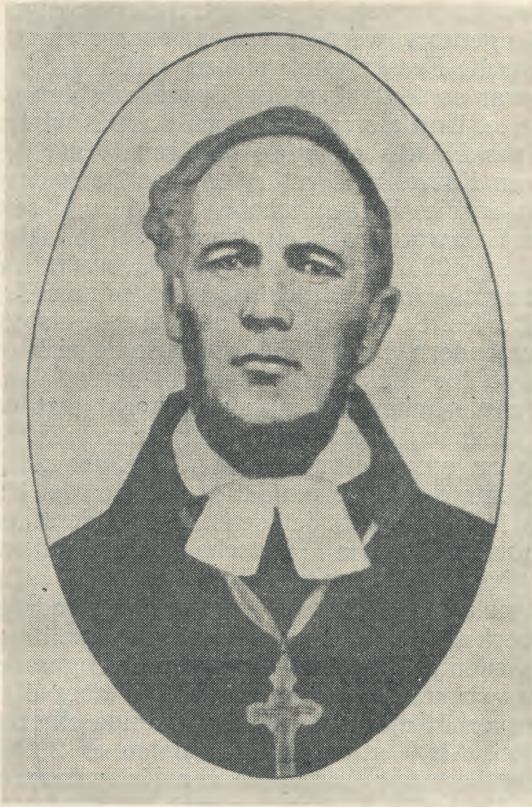
Erster Lebensabschnitt

In grauer Vorzeit («enne-muine») lebte in Oesel ein Landesältester («*rahwa wanem*»), Riese («*wägimees*»), Held («*kangelane*») und Heerführer («*maa-sõa-kuningas*»), ein Mann von übermenschlicher Grösse und Kraft, Namens Töll (auch «*Töllu*» und «*Suur Töll*» genannt). Seine Waffen waren ausser den gebräuchlichen auch Balken [167—172], Granitblöcke [12] und Ochsenwagen [172]. Den letztgenannten konnte er spielend um sich herumschwenken, indem er den Zeigefinger durch das am Deichselende zur Befestigung des Gespanns bestimmte Loch steckte. Mit Leichtigkeit vermochte er grosse Bäume zu entwurzeln [171], mit einem Faustschlage Häuser zu zertrümmern. Als eines Stockes bediente er sich eines 5-fadigen Balkens, beim Besuche der um Oesel gelegenen Inseln aber keines Bootes, da er das Meer stets zu durchschreiten pflegte [139], sogar bis zu seinem 10 Meilen entfernten Kohlgarten — das Eiland Runõ [156]. Vor dem Gange dahin ward der Kessel aufs Feuer gesetzt; begann das Wasser zu kochen, so war er schon wieder daheim in *Tölluste*, seinem Wohnsitz im Kirchspiel Pyha [148].

Gleich dem festländischen Nationalhelden hatte auch der öselsche 2 Brüder, ebenfalls Landesälteste, der eine in Dagden, der andere in Wolde. Mit dem letztern bediente er sich desselben Spatens. Hatte diesen der Woldesche nöthig, so pfiiff er blos, dann schleuderte Töll ihm das Geräth zu. Auf dieselbe Weise kam der Spaten nach Tölluste zurück. Auch mit seinem Bruder in Dagden pflegte er auf diese Art zu correspondiren [167 B].

[168.] Einst bestand er mit einem Riesen einen Kampf, indem beide

gegen einander mächtige Felsblöcke schleuderten; zwei derselben sind noch jetzt zu sehen, etwa 7 Werst von einander entfernt im Kirchspiel Pyha [4]. Einmal ging er mit 700 Brettern auf dem Rücken seines Weges, da begegnete ihm ein Riese und begann Streit. Töll zerschlug sämtliche Bretter auf dem Rücken des Gegners und steckte ihn selbst in die Tasche. Da derselbe ihm dort aber etwas unbequem wurde, zog er ihn wieder heraus und schleuderte ihn so hoch in die Luft, dass der arme Wicht erst nach längerer Zeit wieder zur Erde herabfiel [168].

Martin Körber. Foto.

Ein so grosser Mann bedurfte auch einer reichlichen Nahrung. Vor einer Schlacht wollte er sich durch eine gute Mahlzeit stärken. Man kochte ihm Gerstenbrei und füllte damit 7 Ochsenhäute. Nach der Sättigung griff er die Feinde an und schlug mit einer der Ochsenhäute so gewaltig auf sie ein, dass sie die Flucht ergriffen [168].

Auch Töll hatte seine Feinde. Um ihn zu tödten, baten sie ihn, einen Brunnen zu reinigen und zu kalfatern. Arglos stieg er hinab, da warf man Mühlsteine hinein; doch er fing sie alle auf, kam heraus und warf sie einen nach dem andern hin, dass sie gleich Rädern dahinrollten [168].

Einst landeten ausländische Feinde an Kielkonds Küste. Sofort sandte man nach *Tölluste* mit der Bitte um Hilfe, welche Töll zwar zusagte, jedoch erst auf den nächsten Tag; denn er wolle zuvor in Dagden zur Badstube gehen. Als er nun aber des andern Tages nach Kielkond kam, da reichte

die blosse Kunde seines Herannahens hin, die Feinde zur Flucht auf ihre Schiffe zu treiben [169].

Hierauf begab er sich auf einen Hügel, um dort zu ruhen, mit dem Befehl ihn nicht ohne Kriegsgefahr zu wecken. Doch Hirtenkinder aus dem Dorfe Wödruck, neugierig, wie hoch er wohl in aufrechter Stellung sei, weckten ihn mit dem Ruf:

«Töll, Töll, steh' auf, der Feind ist da!»

Er erhob sich auf die Kniee, schaute über die Kiefernwipfel umher; die Kinder aber ergriffen beim Anblick eines so gewaltigen Mannes die Flucht. Nachdem er sich von der Neckerei überzeugt, rief er zornig:

«Da ihr mich angeführt, werde ich nicht eher euch zu Hilfe kommen, bis euer Blut bis an die Fussknöchel reichen wird!» [13.]

Und sein Ruf war so laut, dass die Berge erbebten und der Meeresspiegel sich kräuselte. Und als er dann noch das Haupt schüttelte, erregte die Bewegung seines Haares einen so heftigen Wind, dass viele Bäume im Kiefernwalde von Katvel niederstürzten, das Dach des Gesindes Mäepea abgerissen, bis in die Wolken erhoben wurde und schliesslich in den See von Lümmada fiel, wo es sich zu einer Insel bildete, auf der noch jetzt die Vögel nisten [109]. Da er aber diesen Uebermuth der Kinder ihrer schlechten Erziehung zuschrieb, beschloss er in seinem Zorn die Vernichtung des ganzen Dorfes. Sofort las er eine Menge Felsblöcke auf, um sie auf das Dorf zu schleudern. Doch der Zorn hatte seine Kraft so gesteigert, dass die Steine weit über das Dorf hinaus in einen Wald zwischen dem Dorf und Katvel niederfielen, wo man sich noch jetzt von ihrer Menge überzeugen kann. Hienach kehrte er wieder heim [13].

[169.] Doch schon am andern Morgen erschienen Boten aus der Schworbe bei ihm mit der Bitte um Hilfe, da die aus Kielkond vor ihm geflohenen Feinde in Zerel gelandet seien und widerstandlos geplündert hätten, weil die ganze wehrhafte Mannschaft sich auf dem Meere befinde. Daher bäten sie auch um Kriegsvolk.

Diesmal beeilte sich Töll. Zuerst steckte er in jede Jackentasche 10 Mann und liess oberhalb derselben zunähen, dann stellte er auf die Köpfe der Eingenähten wieder je 10 Mann, welche letztern gerade über den Rand der Taschen heraus zu schauen vermochten. Um aber die Erstickung der untern Männer zu verhüten, ward bei dem Munde eines jeden eine Oeffnung eingeschnitten. Als Waffen für sich nahm er 2 Ochsenwagen mit, benutzte aber auch diese zur Aufnahme von Kriegsmannschaft, 20 Mann auf jeden Wagen. Ueberdies brachte er noch 20 Mann auf der Schulter, dem einen Vorderarm und zwischen seinem Gurt an. Dann befestigte er die Wagen aneinander, ergriff die Deichsel des vorderen Wagens und eilte der Schworbe zu.

Auf der Fläche beim Dorfe Mäepea in Jamma stiess er auf den Feind und befahl den Angriff, er selbst aber übernahm zuschauend die Leitung des Kampfes. Als er jedoch die Uebermacht des Feindes wahrte, hielt er den Zeitpunkt für gekommen, persönlich einzugreifen, [erfasste] mit jeder Hand einen Ochsenwagen und begann dieselben um sich herum so wuchtig zu schwenken, dass die Feinde wie Heuschwaden liegen blieben. Der Rest floh den Mentoschen Abhang hinunter; ein nachgeworfener 6-fadiger Balken tödtete denselben bis auf den letzten Mann [169].

Während des Herumschwenkens der Wagen war ein Rad abgeflogen, und sauste durch die Luft 5 Werst bis zum Krüge von Kolz, wo es mit solcher Wucht niederfiel, dass es den Wald niederwarf und den Boden so tief aufriss, dass der dortige See entstand. Nach der Vergrabung der gefallenen Feinde auf der Mentoschen Berghöhe, begab er sich auf den Rückweg [169, 112].

Hier sei unsrerseits eingeschaltet: Es kann in einer Volkssage durchaus nicht befremden, dass die beiden dänischen Eroberungsversuche 1206 und 1222 im Norden Oesels (Karris) in den Westen und Süden der Insel verlegt werden, ebenso wenig aber auch, dass jene feindlichen Einfälle, zwischen denen doch 16 Jahre lagen, so nahe einander gerückt sind. Dasselbe geschieht ja auch in der Weissagung. Nur in einer Beziehung bewahrt dieses Sagenbruchstück die geschichtliche Wahrheit, sofern nämlich die beiden Einfälle einem und demselben Feinde zugeschrieben werden.

[95, 96.] Dort, wo der Weg nach Karki und Jamma Pastorat sich von der Schworbeschen Strasse abzweigt, spürte der Held nach der Schlacht einige Müdigkeit, legte sich im Walde nieder und schlief 3 Tage und Nächte. Von seinem Schnarchen erbebte die Anhöhe, die Kiefern erzitterten, ja man verspürte in der ganzen Schworbe eine Erschütterung. Die Schworbianer aber kamen herzu, um den schlafenden Töll zu schauen, und steckten als Zeichen der Dankbarkeit für die Errettung aus des Feindes Gewalt jeder einen frischen Zweig in die Erde um ihn her.

[150, 162.] Er hätte wohl noch länger hier geruht, wenn man ihn nicht wegen einen ihn selbst und der ganzen Schworbe drohenden Gefahr geweckt hätte. Als nämlich «der alte Knabe», Tölls grösster Feind, erfuhr, dass der Retter der Schworbianer im tiefen Schlaf lag, beschloss er Töll samt allen Schworbianern zu vernichten. An der schmalsten Stelle der Landenge begann er einen breiten, tiefen Graben zu ziehen, um dann die Schworbe von Oesel ab in die Ostsee zu stossen. Doch ein Anseküller, der ihn bei dieser Arbeit bemerkt hatte, benachrichtigte den schlafenden Töll davon. Dieser liess sofort auf ihn einen Bienenschwarm los, welcher ihn so grausig zerstach, dass er, immer von ihnen verfolgt, bis auf den Berg Hirmus in Kergel floh, wo er in einen Tannenreiserhaufen sich verkriechend ihnen endlich entkam.

Hier die Bemerkung, dass die Volkssage «dem bösen Geiste» («*kuri waim*») stets sein Vorhaben misslingen lässt, wie uns solches noch ferner in der Töllssage begegnen wird.

Hienach beschloss er in seinem Grimm, nicht nur Töll und die Schworbianer, sondern die ganze öselsche Bevölkerung zu vernichten durch Anlegung einer besonderen Hölle, und zwar an Stelle des Sees von Jerwemetz in Kergel [165]. Zur Ableitung des Wassers begann er von diesem See bis zum nächsten Meeresufer, dem Hafen von Piddul, einen Canal zu graben. Sofort eilten wieder Boten nach *Tölluste* mit der Bitte um Hilfe. Mit 3 Pielbeerstöcken versehen, — denn dieses Holz besitzt nach dem Akademiker Wiedemann im Volksglauben «grosse Kräfte» — eilte Töll hin zur Züchtigung des Verderbers. Dieser, mit der Hälfte des Canals bereits fertig, hatte sich etwas zur Ruhe gelegt. Plötzlich von einem furchtbaren Hiebe getroffen, schnellte er empor, krümmte sich vor Schmerz und floh vor seinem Verfolger bis auf die Halbinsel Taggamois. An deren Spitze angelangt, erschrak er, denn vor sich sah er das tiefe Meer, hinter sich die 3 Ebereschstöcke seines Verfolgers. Als er nun keinen Ausweg mehr erblickte, raffte er aus dem Meeresgrunde kleines Gestein und schleuderte es auf die Halbinsel mit dem Ausruf:

«Viel Ferkel, wenig Brei» («*palju porsaid, pisut podi*»).

Seitdem soll sich das Volk in diesem abgelegenen Winkel sehr stark vermehrt haben, dagegen hat infolge des über die Aecker geschleuderten Gesteins die Ernte sehr abgenommen, was wohl mit dem «wenig Brei» angedeutet war. Hiernach stürzte er sich ins Meer und ertrank, denn seitdem hat ihn kein Auge in Oesel mehr gesehen. An seinen Knochen aber sind unzählige Schiffe schon gestrandet, daher der Name Schiffsklippe («*laeva rahu*») [165 B].

Nachdem Töll solches vollführt, begab er sich auf den Rückweg. Auf der Höhe des Hirmus aber machte er Halt, um zu schlafen. Von seinem Schnarchen erbebte der Berg, erzitterten die Bäume, ja sogar der Blitz fuhr aus den Wolken. Da kamen Hirtenkinder des Dorfes Kõrküll den Berg hinauf. Auch sie, gereizt von Neugier den Riesen aufrecht zu schauen, riefen:

«Töll, Töll, stehe auf, der Feind ist am Lande!» [176.]

Und er erhob sich auf die Kniee und schaute über die Baumwipfel. Als er aber die Täuschung erkannt hatte, rief er zornig:

«Weil ihr mich belogen, so soll von Geschlecht zu Geschlecht der Lügegeist in eurem Dorf herrschen.»

Seit der Zeit soll sich der Boden dort äusserst ergiebig erweisen für allerlei Lügengeschichten. Dann aber entwurzelte er eine grosse Tanne, zog sie durch die Hand, um die untern Aeste zu entfernen und beabsichtigte damit die Kinder zu züchtigen; doch diese rannten den Abhang hinunter und versteckten sich. Er aber schleuderte die für sie bestimmte Ruthe von sich, und sie flog über die grosse Wiek hinweg in die Wiek von Uppel [171].

Zweiter Abschnitt.

[— — —]

In der Hauptschlacht eines in Oesel ausgebrochenen Krieges ward Töll besiegt, verlor Land und Wohnsitz in Pyha und zog sich in die Schworbe zurück, wo er auf der Anhöhe des jetzigen Pastorats Anseküll sich ein Haus erbaute; denn hier war er dem Meere, das er liebte (wohl noch aus seinem ehemaligen Seeräuberleben) ebenso nahe als an dem frühern Wohnsitz *Tölluste* [146—148].

Vergeblich war mein Bemühen jahrelang gewesen, etwas über Tölls Weib zu erkunden, da endlich fand sich ein Sagenbruchstück und zwar aus dem äussersten Osten der Insel, von wo ich es am wenigsten erwartete:

Er lebte zwar in der Schworbe, doch besass er in Peude im Gebiete Hauküll ein Haus, wo er bisweilen mit seinem Weibe Pirit (Brigitta) übernachtete, daher dort noch jetzt jene Gesindestelle Tölls Gesinde heisst [155]. Die Schworbe war ihm lieber, weil ihm von dort nach Runö, seinem Kohlgarten, der Gang bequemer war [156]. Wenn Pirit zu Hause (in Anseküll) Feuer unter dem Kessel zu machen begann, dann legte er diesen Weg durchs Meer in einer halben Stunde zurück und brachte den Kohl der Pirit gerade, wenn das Wasser zu brodeln anfang. Sie war an Wuchs und Stärke ihrem Manne fast gleich, («*kontide ja rammu poolest oma mehega peaaegu ühesarnane*») und hatte die Besorgung der innern und ausserhäußlichen Angelegenheiten («*ta holeks olid kõik kodused ja ka väljapoolsed asjad toimetada*»), also auch die Landwirthschaft.

[44—58.] Um nicht mehr, wie bisher, des Bades wegen nach Dagö zu seinem Bruder zu gehen, beschloss Töll den Bau einer eigenen Badstube in der Schworbe und überliess die Sammlung der Hitzsteine der Pirit. Diese band sich eine Schürze vor und begann in dieselbe auf ganz Oesel geeignete Steine zu sammeln. Auch auf der Viehweide von Kõigust (in Peude) fand sie einen solchen, reinen Dampf reichlich erzeugenden, jedoch sehr grossen Granitblock. Auch diesen legte sie in die Schürze und trat den Rückweg nach Anseküll an. Doch als sie gerade im Begriffe war, in die Zaunstrasse des Gutes Kõigust zu treten («*aga kui ta umbest Kõiguste mõisa tänava suu kohta pidi saama*»; «*umbest*» heisst in Oesel gerade, auf dem Festlande aber ungefähr),

zerrissen die Schürzbänder und der Stein fiel ihr auf die Zehen, was ihr empfindlichen Schmerz verursachte. Im Aerger hierüber spie sie so weit hin aus, dass es über die ganze Weide spritzte, liess den Stein dort, wo er noch jetzt liegt, ging hinkend der Schworbe zu und betrat nach diesem Aerger nie mehr diese Gegend [44 A]. Nach einer andern Form dieses Sagenbruchstücks vergoss sie soviel Thränen daselbst, dass die harte Weide zum Theil in weichen Heuschlag verwandelt wurde und bis jetzt geblieben ist. Die Grösse dieses Steines aber ergiebt sich daraus, dass die dortigen Hirtenkinder Treppen bauen, um hinaanzuklimmen [44].

Bezüglich dessen, dass dem riesigen Weibe Tölls beim Tragen des Steines das Schürzenband zerriss, sei bemerkt, dass solcher Unfall auch in Mecklenburgs Sagen den Hühnen, d. h. «Riesen von etwa 60 Fuss Höhe», begegnete, wenn sie Erde, Sand oder grosse Steine in der Schürze zu irgend einem Zweck trugen.

[145.] Ein Freund von Nüssen, besuchte Töll oft die nussstrauchreiche Insel Abro, indem er die über 2 Meilen lange Meeresstrecke zu Fuss zurücklegte. Auf der Heimkehr an einem stürmischen Tage begab es sich, dass ein Anseküllsches Fischerboot aus Salm gerade vor seinen Füßen kenterte. Sofort erfasste er das Boot, goss das Wasser aus, stellte es wieder zurecht, hielt mit der einen Hand den Mast, las mit der andern die Verunglückten auf, drückte das Wasser aus ihren Kleidern und setzte sie alle wieder ins Boot. Auch ihre Netze, Brodsäcke und Ruder fischte er auf. Da aber der Sturm das Fahrzeug wieder umzuwerfen drohte, hob er es samt der Mannschaft auf die Schulter und trug sie bis zum Naswabach [vrd. lk. 64, P. S ü d a, Suur-Töll].

Auch über den seinem Vater an übermenschlicher Grösse gleichen, in seelischer Beziehung aber unähnlichen «Töllssohn» berichtet die Volkssage. Auf einer selbstverfertigten, seiner Leibesgrösse entsprechenden und daher weithin über Oesel, Mohn und Dago tönenden Harfe spielte er so hinreissend, dass die Hörer, auch in eifrigster Arbeit begriffen, dieselbe sofort einstellten und zu tanzen begannen [vrd. lk. 75 jj., P. S ü d a, Suur-Töll]. Als Baumeister übertraf er selbst den Vater, was dessen Eifersucht erregte und ein Zerwürfniss, ja sogar die Trennung des Hauswesens herbeiführte [126—135]. Dieser Gegensatz zwischen dem künstlerisch beanlagten, friedliebenden Sohne und dem streitbaren, jähzornigen Vater hat die Sage wohl mit der verschiedenen Augenfarbe bezeichnen wollen: himmelblau und dunkelblau.

Obgleich Töll nur äusserlich und widerwillig das Christenthum angenommen hatte, übernahm er doch den Bau mehrerer Kirchen. Die erste erstand zu Wolde [126 D], dann die zu Karris [126 A—C]. Als Baustelle zu dieser letzteren wählte man einen Berg auf der Weide des Dorfes Pamma, wohin denn auch das Baumaterial angeführt wurde [128 B, F]. Nachdem Töll am ersten Tage die 4 Ecksteine gelegt und dann weiter gebaut, begab er sich zur Nacht nach Anseküll. Am andern Morgen auf den Bauplatz zurückgekehrt, fand er zu seinem Aerger die Arbeit vom vorigen Tage zerstört. Doch er machte sich aufs neue daran und war am Abend wieder so weit wie am Tage vorher. Als er aber am dritten Morgen abermals die Arbeit zerstört fand, beschloss er die nächste Nacht auf dem Bauplatz zu verbleiben, um den Unhold zu entdecken, legte sich zwischen die Steinhäufen und überdeckte sich überdies mit Fliesen, um seine Gegenwart nicht zu verrathen. Schon war es Mitternacht, aber kein Unhold erschien, daher beschloss er zur Nachtruhe heimzukehren. Da erhob sich plötzlich ein Sturm und Gepolter, die Arbeit ward wieder zerstört, eine Stimme aber rief: «So wirst du den Bau nimmer vollenden.»

Darauf wandte er sich an einen Zauberer, der ihm rieth einen schwar-

zen Ochsen anzuspannen, die 4 Ecksteine auf einen Wagen zu legen und dort den Bau zu beginnen, wo der Ochse stehen bleibe. Am Abend langte der Ochse auf der Anhöhe von Karris an und legte sich nieder. Nun wurden Steine und Sand von Pamma hierher gebracht, Lehm fand sich am Orte selbst. Und hier ging der Bau rasch von Statten, um so mehr, als in der Nacht ebenso viel gearbeitet worden war, als am Tage [128 B, F].

Hier sei bemerkt, dass in Vorstehendem sich 2 Züge finden, von denen der erstere, die nächtliche Zerstörung des am Tage Gearbeiteten, auch in den Sagen Mecklenburgs vorkommt, der letztere sogar in dem Sagenschatz Altgriechenlands. Auch Kadmus erhielt vom Orakel zu Delphi den Rath, einem Rinde zu folgen und dort, wo es sich niederlassen werde, eine Stadt, Theben, zu gründen.

Auch zum Essen begab er [= Töll] sich stets nach Hause und doch war er bereits zurück, wenn seine Handlanger noch assen.

«Was,» rief er dann, «ihr Faulpelze und Tagediebe, wie lange verweilt ihr beim Essen! Ich bin zu Hause in der Schworbe gewesen, habe meine Mahlzeit gehalten, bin wieder zurück, und ihr esst noch immer, rasch zur Arbeit, ihr Lungerer!» [128 F.]

Eines Tages arbeitete er auf dem Dachfirst der Kirche, da rief ihm sein Sohn von Carmel aus zu, wo er den Bau der Kirche leitete:

«Vater, dein Kirchthurm ist schief!»

Da ergrimmte Töll, hielt das eine Nasenloch zu und beabsichtigte so des Sohnes Bau umzublasen [141]. Doch dieser hatte aus Vorsicht der Kirche einige Stützpfiler vorgebaut, daher des Vaters Vorhaben misslang, worüber etliche Weiber aus dem nahen Dorfe *Linnaka* ein lautes Gelächter erhoben. Darob ergrimmte Töll aufs neue und rief ihnen vom Kirchendach zu:

«Wartet, ich will euch zeigen, eure Nachkommenschaft soll noch dessen gedenken!»

Und seit der Zeit haben die Leute im Pastoratsdorf bis auf den heutigen Tag eine wunderlich weiche Aussprache. Als aber Töll an die Arbeit im Innern der Kirche ging, brachte er an beiden Seiten des Gewölbes einige Weiberköpfe mit weit aufgesperrtem Munde an, weil sie ihn verlacht hatten [128 F].

Laut Mittheilung des Superintendenten Winkler haben von diesen Frauenköpfen, «deren weitgeöffneter Mund als Ventilator dienen» sollte, «nur zwei sich recht gut erhalten», die übrigen «vom Zahn der Zeit zerstört, sind mit Kalk übertüncht.»

Hienach heisst es in dem Sagenbruchstück über den Bau der Kirche zu Karris weiter: Der Pfeiler an der Südseite giebt eine Vorstellung von Tölls Länge. Man sagt, dass er so hoch gewesen, wie sein Kopf dort oben auf der schrägen Abdachung des Pfeilers aus Stein ausgehauen abgebildet ist: 18 Fuss [128 F]. Bezüglich dieses riesigen Kopfes schreibt uns der Superintendent Winkler: Noch vor einigen Jahren sei der Männerkopf sehr gut erhalten gewesen mit ausdrucksvollen, formenschönen Gesichtszügen, jetzt aber infolge der Abbröckelung bedeutender Stücke fast zur Unkenntlichkeit entstellt.

Der Schluss des Sagenbruchstücks lautet: Die Wahrheit dieser Sage (d. h. über den Bau der Kirche von Töll) bezeugt der grosse Steinhafen auf dem Berge in Pamma; denn dieser wird bis auf den heutigen Tag «Kirchenberg» genannt. Ursprünglich hatte unsere Kirche einen Thurm, der aber abgerissen werden musste wegen Gefährdung der Seefahrer und bis auf den heutigen Tag ist der Wiederaufbau nicht gestattet, weil die Kirche auf einem zu hohen Berge steht. So erzählen noch etliche ältere

Leute und die angeführten, noch bestehenden sichtbaren Zeichen bestätigen die Wahrheit [128 F].

Auch die Kirche zu Mustel (muss heissen — Kapelle, denn bis 1650 bildete Mustel ein Filial von Kielkond) wurde von Töll erbaut, wie die Kirche zu Kielkond von seinem Sohne. Dass diese viel grösser und schöner war, verdross den Vater, was den Sohn, welcher den unbeugsamen Sinn des Vaters kannte, bekümmerte. Von einem wohl eine Meile entfernten Hügel aus schleuderte er einen gewaltigen Granitblock gegen die Kirche, doch nur der davon getroffene Thurm stürzte nieder, worauf der Sohn ein unförmliches, niedriges Glockenhaus nebenan erbaute, wo es noch steht und die schönsten Glocken Oesels birgt [127 C].

Nachdem «der alte Knabe», von Töll verfolgt im Meere ertrunken war, kam dessen Sohn «Kurit» (bei dessen Namen die Weiber zu fluchen pflegen, während die Männer noch immer bei des Vaters Namen verharren) nach Oesel, um sich nach des Vaters Schicksal zu erkundigen, weil dessen ungewöhnlich langes Ausbleiben die Unterwelt erregt hatte [120 B]. Als er nun des Vaters Ende erfahren hatte, sowie auch, dass bereits Kirchen erbaut worden, von denen die zu Kielkond stark besucht werde, da entbrannte zunächst sein Zorn gegen das Christenthum und er beschloss diese Kirche durch 2 vor die beiden Thüren getragene Felsblöcke unzugänglich zu machen [19]. Da diese Steine aber so gross sein mussten, dass keines Menschen Kraft sie zu entfernen im Stande sei, begab er sich auf die Suche. Auf der Viehweide von Köigust fand er zwar einen solchen, doch eignete sich derselbe nicht dazu, weil Tölls Weib ihn berührt hatte [44]. Endlich fand er auf der zu Anseküll gehörigen Insel Krim 2 solcher Riesenblöcke, so gross wie Badstuben. In der dazu geeigneten Nacht vor Weihnachten machte er sich nun auf den Weg nach Kielkond. Nahe bei Lümmada hörte er um Mitternacht einen Hahn krähen:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Vor Schreck entfiel ihm der kleinere Stein. Er griff zwar nach demselben, doch da krähte der Hahn abermals:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Der Stein blieb liegen, entsetzt eilte Kurit weiter, um wenigstens eine der Thüren zu versperrern. Da krähte wieder ein Hahn:

«Nehmt ihn fest, den Steineträger!»

Vor Schreck entfiel ihm auch der andere Stein; da gab er sein Vorhaben auf [18 B].

Doch seine Feindseligkeit gegen das Christenthum und die beiden Baumeister richtete sich nun gegen den Aufbau zweier Kapellen, den Vater und Sohn übernommen, in Kergel unweit Padel, in Kielkond bei Lümmada auf einer Anhöhe, die noch jetzt «Kapellenberg» heisst [133]. Da aber beim Bau dieser Kapellen die Arbeit am Tage stets in der Nacht zerstört ward, gaben sie den Bau auf. An beiden Stätten ist das Fundament noch erkennbar.

Hiezu unsere Bemerkung, dass diese Kapellen, gleich allen übrigen, noch aus katholischer Zeit stammenden auf Befehl des schwedischen Landeshöfdings Orneklow 1691 zerstört wurden wegen des daselbst heimlich betriebenen Aberglaubens.

Anders verfuhr Töll beim Bau der Kirche zu Kergel. Um sich gegen Kurits Bosheit zu schützen, spannte er 2 schwarze als Zwillinge geborene Ochsen an, legte die 4 Ecksteine in den Wagen und überliess die Thiere sich selbst. Sie gingen durch den Kergelschen Bach und blieben an dessen Uferabhänge auf einer Sandebene stehen. Dort entstand die Kirche ohne irgend welche Störung [vrd. lk. 70, P. S ü d a, Suur-Töll].

Wie Töll bei der Kunde, seines Sohnes Bau in Kielkond sei stattlicher als der von ihm in Mustel vollführte [134 B], in seiner Eifersucht jene Kirche zu zerstören gedachte, so erwachte in ihm dieselbe Empfindung, als er erfuhr, seines Bruders Leiger Bau in Keinis sei stattlicher, als der von ihm in Karris vollendete. Indess er begab sich nicht nach Dagö, sondern beschloss die Zerstörung von Oesel aus. Nachdem er sich auf die Zehen erhoben, um über die Wälder hinweg den Standpunkt der Kirche zu erspähen, schleuderte er den Felsblock dahin. Doch das herannahende Alter hatte bereits seine Kraft gemindert, der Block fiel ins Meer unweit Dagös Küste, wo er noch immer als Tölls Stein bezeichnet wird [7 A].

Von der Anhöhe in Anseküll hatte er bei hellem Himmel die Ausschau auf 2 Stätten von entgegengesetztem Eindruck, die Insel Abro, welche er wegen ihres Reichthums an Nüssen gern besuchte, links davon aber die von einem fremden Volke erbaute Burg. Einst wollte er deren Festigkeit prüfen, indem er sich mit aller Leibeskraft gegen den Quaderbau stemmte, doch derselbe wankte nicht, nur an zwei Stellen wichen die Steine etwas zurück [156 A].

Hiemit ist uns der Uebergang zu seinem Lebensende gegeben, über welches 2 Sagen sich in Anseküll erhalten haben. Südlich vom Salmbach lautet sie also:

[169 A, 174 B.] Töll befand sich gerade in Kergel, als ihm Boten aus Salm die Kunde eines feindlichen Einfalls in der Schworbe überbrachten. Die Kriegsmannschaft stehe zwar bereit, sei jedoch zum Widerstande zu schwach, daher bäte sie um seine Hilfe. Obwohl es schon Abend war, machte er sich sofort auf, und zwar der Eile wegen in gerader Richtung auf ein Gesinde in Tirimetz, wo er übernachtete. In der Morgenfrühe erwachend, bemerkte er erst, dass er in der Eile des Aufbruchs seine Waffen vergessen, daher ergriff er einen Ochsenwagen des Gesindes und eilte davon. Bei seiner Ankunft am Salmbach hatte die Schlacht auf der Heide von Massi bereits begonnen. Sofort das vom Feinde angerichtete Blutbad überschauend, stürzte er sich in den dichtesten Haufen des Gegners und begann so heftig den Ochsenwagen herumzuschwenken, dass die Leichen gleich Heuschwaden dalagen. Da begegnete ihm ein Unfall; der die beiden Hälften des Wagens haltende Pflock zerbrach und die Hinterräder samt dem Gestell flogen bis ins Meer, nachdem sie eine Badstube am Strande umgeworfen. Obgleich der Erfolg seiner Waffe sich verringerte, kämpfte er doch tapfer weiter. Da zerbrach auch der die Deichsel am Wagen haltende Pflock, infolge dessen die Vorderräder nebst ihrem Gestell über den Salmbach flogen, eine Windmühle umwarfen und beim Jerwegesinde ein Stück des Waldes niederwarfen und den Boden so aufwühlten, dass der dortige See entstand [112]. Nur die Deichsel diente ihm noch als Waffe; da zerbrach auch der Pflock am Ende derselben und sie entglitt ihm. Als er sich nun aber niederbeugte, um sie wieder zu ergreifen, hieb ihm ein feindliches Schwert den Kopf ab. Doch er hob denselben auf, nahm ihn unter den Arm und entfernte sich vom Schlachtfelde. Mühsam schleppte er sich bis an die Grenze von Anseküll und Kergel, dort versagten ihm die Beine den Dienst, er stürzte nieder, und man begrub ihn an der nämlichen Stätte [174 B, C]. Die Kunde von dem Ende ihres Nationalhelden erfüllte das Volk von Schworbe bis Mohn mit tiefer Trauer. Hier die Bemerkung, dass sowohl die Anseküller südlich als nördlich vom Salmbach das Schlachtfeld in ihre Grenzen verlegen. Nördlich lautet die vom Superintendenten A. v. Schmidt 1858 im «Inland» veröffentlichte, ihm von einem Greise in Tirimetz erzählte Sage also:

[167 A.] An der Grenze der Kirchspiele Anseküll und Kergel bei *Söronöm*, wo noch jetzt 10 zum Brodbacken benutzte Ofenstellen des feindlichen Lagers zu sehen sind, kam es in einem Kriege zur Schlacht, in welcher Töll mit einem Rigenstreckbalken ein solches Blutbad anrichtete, dass ein dreitägiges Füllen im Blutpfule ertrank. Es war aber sein letzter Kampf; ein feindliches Schwert hieb ihm den Kopf ab, worauf er von der Anhöhe *Kangromägi* den Rigenbalken mit solcher Gewalt unter die Feinde zu schleudern beabsichtigte, dass derselbe unweit der Burg Arensburg in die Vogelwiek aufrecht stehend niederfiel. Vom Pferde herab nahm er dann mit der Schwertspitze seinen Kopf auf und ritt noch eine Strecke weiter. Ein melkendes Weib erblickte den Kopflosen und rief:

«Welch' Schande für einen Mann, ohne Kopf zu reiten!»

«Ohne Kopf zu reiten ist keine Schande, wohl aber eine Schande für ein Weib, mit entblössten Schienbeinen Kühe zu melken!»

(Noch jetzt gilt es in der Schworbe wegen der kürzern Weiberröcke für unschicklich ohne *«sukawarred»*, d. h. Strümpfe ohne Füssling, sich zu zeigen). Entkräftet vom Blutverlust, vermochte er nicht mehr sein Schwert aufrecht zu halten, der Kopf entfiel der Spitze desselben, er selbst aber stürzte etliche Faden weiter zu Boden und ward dort auch begraben. Sein letztes Wort war:

«Wenn wieder einmal Krieg im Lande ist und ihr euch selbst nicht zu helfen wisst, so tretet, viele vereint, an mein Grab und rufet nur: «Töll, Töll, stehe auf», dann will ich aufstehen und euch helfen!»

Einst kamen Hirtenkinder an sein Grab und riefen muthwillig:

«Töll, Töll, stehe auf, Krieg ist im Lande!» (*«Töllu, Töllu, töuse üles, waen on maal!»*)

Da erhob er sich mit blutrothen Händen bis zur Brust und fragte:

«Wo ist Krieg?»

«In Mohn!»

Er schaute um sich, ohne weder in Mohn noch sonst wo im Lande Rauch aufsteigen zu sehen, noch Kriegsgetümmel zu vernehmen. Da legte er sich unwillig wieder ins Grab und sprach erzürnt:

«Weil man mich muthwillig in meiner Grabesruh gestört, so soll von nun an nimmer im Volke schwinden Taubheit, Unzucht und Dieberei (*«kurt, hoor ja vargus ei pea rahwa seast ärakaduma»*), und ich werde auf den Hilferuf nicht eher wieder auferstehn, als bis der Wacholder Blätter treibt.»

Hie und da lautet die Form jedoch anders, z. B. «bis das Nadelholz Blätter, das Laubholz Nadeln treibt», «bis in der Einwiek von Uppel (Sicksaarwiek) der Pflug Furchen zieht», «bis einem Ochsen das Blut ans Knie reicht».

Als sein Grab bezeichnet man in Anseküll eine 2 Faden lange und 1 Faden breite Vertiefung, entstanden durch Nachgrabungen, bei denen man übrigens nichts anderes als einige Knochen von bedeutender Länge gefunden haben soll [175].

Etwas Aehnliches, wie der Streit der 7 griechischen Städte um die Ehre der Geburtsstätte Homers, ereignete sich auch auf unserm Eiland hinsichtlich des Grabes eines Töll. Dasjenige Kirchspiel, wo noch immer nach 7 Jahrhunderten der Name eines Edelhofes die Erinnerung an einen Mann wach erhält, der einst unter den 6 Landhäuptern eine hervorragende Stellung einnahm in einem im ganzen Ostseebecken gefürchteten Seeräuberstaat, gönnt den Anseküllern nicht die Ehre, Hüter des Grabes dieses Nationalhelden zu sein. Denn auch in Pyha zeigt man sein Grab, eine 5 Faden lange Vertiefung [180]. Auch hier erhob er sich, wie es in

Russwurms Sagen heisst, auf den neckischen Ruf muthwilliger Hirtenjungen, und sprach:

«So wieder ins Leben zurückzukehren, ist mir nur ein einziges Mal vergönnt. Und so mag denn nun ganz Oesel verbrennen, ich werde mich in meiner Grabesruhe nicht mehr stören lassen.» [168.]

Während aber Töll, der Anseküllschen Sage zufolge den letzten Beweis seiner Riesenkraft vor seinem Tode gab, indem er seine Waffe, den Rigenstreckbalken weithin schleuderte, that er solches nach der Sage in Pyha erst nach dem Tode. Hier aber war es sein gewaltiges Schwert, welches über Arensburg hinüber in die Vogelwiek flog, wo es noch jetzt ruhen soll [167 A.]. Hierauf aber stürzte er wieder in sein Grab zurück, dessen Länge er mit seinem riesigen Leibe erfüllte und welches zugleich durch die Wucht der gewaltigen Last eine Tiefe von 5 Faden erhielt. «In der That hat die Vertiefung oben ein Aussehen, als wäre sie durch einen riesigen Körper verursacht, der sich hier, den rechten Arm unter den Kopf gelehnt, niedergesenkt habe.» Beide Grabstätten haben auf Mellins Karte von 1798 die Bezeichnung «Tölls Grab».

[— — —]

Hier sollte der Artikel schliessen, doch da kommt noch zu rechter Zeit eine Zuschrift des Freifräuleins M. v. B., welche uns mittheilt, dass auch in Kielkond sich ein Grab Tölls befinde, und zwar in jenem abgelegenen Winkel Oesels, der Halbinsel Hundsort mit seiner ganz eigenartigen Bevölkerung.

Im Gebiete Taggamöis, unweit des Gesindes Tohku, ruht der Nationalheld unter «einem hohen Steinhügel». Auch dort laute die Sage, wie in Anseküll und Pyha, er habe verheissen, wieder aufzustehen, wenn man ihn in feindlicher Bedrängniss zu Hilfe rufen werde. Aber auch dort sei er auf den muthwilligen Zuruf etlicher Hirtenkinder «plötzlich in halber Körperlänge dem Hügel entstiegen, und habe, als er die Kinder entsetzt fliehen gesehen, ob der Neckerei erzürnt, sich in sein Hühnengrab zur Ruhe gelegt — auf Nimmerwiederkehr.»

M. K[örber], Oesel einst und jetzt II, lk. 150—164.

[TÖLGE.]

Saaremaa rahvuskangelane

Esimene elujärk

Ennemuiste elas Saaremaal *rahvavanem, vägimees, kangelane* ja *maasõja kuningas*, üleinimliku suuruse ja jõuga mees nimega Töll (ka Tõllu ja Suur Töll). Peale tavalist olid tema sõjariistadeks ka palgid [167—172], graniitrahnud [12] ja härjavankrid [172]. Viimaseid võis ta mängides enda ümber hõõritada, pannes esimese sõrme läbi aisaotsa juures leiduva rakendi jaoks määratud augu. Kerge vaevaga suutis ta suuri puid maast juurtega tükki välja kiskuda [171], rusikalöögiga maju purustada. Kepiks kasutas ta viie sülla pikkust palki. Saarte külastamiseks Saaremaa ümber ei vajanud ta paati, vaid ta sammus läbi mere [139], koguni kümne miili kaugusele kapsaaeda — Ruhnu saarele [156]. Enne sinnaminekut oli katel tulele pandud. Kui vesi keema hakkas, oli ta jälle kodus *Tõllustes*, oma elukohas Püha kihelkonnas [148].

Nagu maismaa omal, oli ka Saaremaa kangelasel kaks venda, samuti maavanemad, üks Hiiumaal, teine Valjalas. Viimasega kasutas ta ühist labidat. Kui Valjala vend labidat vajas, vilistas ta ainult, ja Töll virutas tööriista temale. Selsamal viisil tuli labidas *Tõllustesse* tagasi. Ka oma Hiiumaa vennaga tegi ta niisamuti vahetust [167 B.].

[168.] Ükskord toimus tal võitlus kellegi hiiuga, kusjuures mõlemad teineteist võimsate kaljurahnudega viskasid. Kaks neist rahnudest on praegugi näha Püha kihelkonnas [4], nende vahet on umbes seitse versta. Ükskord läks ta seitsmesaja saelauaga seljas oma teed, seal tuli talle vastu keegi hiid ja algas taplus. Töll purustas vastase turja pihta kõik lauad ja pistis tema oma taskusse. Et see vägimehele seal veidi ebamuga-

vaks muutus, tõmbas ta võõra hiiu jälle välja ja paiskas nii kõrgele õhku, et see viletsake alles pikema aja pärast jälle maha langes [168].

Nii suur mees vajas ka rikkalikult toitu. Ühe lahingu eel tahtis ta hea söömaajaga oma keha kinnitada. Talle keedeti odraputru ja pandi seda seitse härjanahka täis. Pärast söömist tungis ta vaenlaste kallale ja lõi ühe härjanahaga neid nii vägevalt, et nad lehku panid [168].

Ka Töllul olid oma vaenlased. Et teda surmata, palusid need teda kaevu puhas-tada ja tihtida. Paha aimamata läks ta alla kaevu, siis visati vesikikive kaevu. Ta püüdis need kõik kinni, tuli välja ja viskas nad üksteise järel minema, nii et nad nagu rattad eemale veeresid [168].

Kord maabusid välisvaenlased Kihelkonna rannas. Kohe läkitati *Töllustesse* abipalvga, mille Töll küll vastu võttis, aga alles järgmisel päeval, sest ta tahtis enne Hiiumaale sauna minna. Kui ta siis teisel päeval Kihelkonnale läks, siis jätkus paljast tema saabumise teadasaamisest, et vaenlasi laevadele põgenema ajada [169].

Seejärel läks ta ühele künkale, et seal puhata, ja andis käsu ilma sõjaohuta teda mitte äratada. Aga Võdruka küla karjased, uudishimulikud, kui pikk ta püsti seistes on, äratasid teda hüüdega:

«Töll, Töll, tõuse üles, vaenlane maal!»

Ta tõusis põlvili, vaatas üle männilattvade ümberingi. Nii kole suurt meest nähes pistsid aga lapsed põgenema. Kui ta narritamisest aru sai, hüüdis ta pahaselt:

«Et teie mind petsite, ei tule ma teile appi enne, kui teie veri tõuseb luupekseni!» [13.]

Tema hüüdmine oli nii vali, et mäed vankusid ja merepind lainetas. Ja kui ta siis veel pead raputas, tekitas tema juusteraputus nii valju tuult, et Loona männikus palju puid maha langes, Mäepea talu katus maha kisti, pilvedeni tõsteti, kust ta lõpuks Lümända järve kukkus, seal muutus saareks, kus praegugi linnud pesitsevad [109]. Et ta laste ülemeelikuse halva kasvatuse arvele pani, otsustas ta oma vihas kogu küla ära hävitada. Kohe kogus ta hulga kivirahne, et neid küla peale paisata. Viha oli aga tema jõudu paisutanud nõnda, et kivid lendasid kaugele üle küla metsa [Vedruka] ja Loona küla vahele, kus kivikülvi veel praegugi võib näha. Siis pöördus ta jälle koju [13].

[169.] Aga juba järgmisel hommikul tulid saadikud Sõrvest tema juurde abipalvga, et Kihelkonnalt tema eest põgenenud vaenlased olevat Säärel maandunud ja vastu-panuta rüüstanud, sest et kogu relvakandja meesvägi olevat merel. Sellepärast paluvat nad ka sõjamehi.

Seekord Töll ruttas. Kõigepealt pani ta igasse kuuetaskusse kümme meest ja laskis taskud nende peade kohalt kinni õmmelda. Siis paigutas ta sisseõmmeldud meeste peade peale jälle kumbagi taskusse 10 meest, kes just üle kuuetasku serva ulatasid välja vaatama. Et aga alumisi mehi lämbumise eest hoida, lõigati igaühe suu kohale avaus. Sõjariistadeks enda jaoks võttis ta kaasa kaks härjavankrit, kasutas neid ka sõjameeste paigutamiseks, kakskümmend meest kumbagi vankrisse. Peale selle viis ta veel kakskümmend meest õlal, ühel küünarvarrel ja vöö vahel. Siis kinnitas ta vankrid teineteise külge, haaras esimese vankri aisa pihku ja ruttas Sõrve poole.

Jämajas Mäepea küla ligidal väljal tabas ta vaenlast ja andis käsu peale tungida. Tema ise aga juhtis võitlust pealtvaatajana. Kui ta aga vaenlase ülevõimu märkas, leidis ta õige aja tulnud isiklikult sekka lüüa. Kummaski käes härjavanker, hakkas ta nendega ümber pea nii hoogsalt keerutama, et vaenlasi nagu loogu maha jäi. Riismed põgenesid Mõntu järsakust alla; üks järelevisatud kuuesüllane palk surmas nad viimse meheni [169].

Vankri keerutamise ajal oli üks ratas ära lennanud ja vihises viis versta läbi õhu kuni Koltse kõrtsini, kus see niisuguse hooga maha langes, et ta metsa maha paiskas ja maapinna nii sügavalt üles kiskus, et seal järv tekkis. Peale langenud vaenlaste mahamatmist läks Töll tagasi [169, 112].

Olgu siin meie poolt lisatud: rahvajutus ärgu tekitagu võõrastust see, et mõlemad taanlaste vallutuskatsed 1206 ja 1222 Põhja-Saaremaal (Karjas) on asetatud Saare lääne-ning lõunaossa, samuti ka, et need vaenlaste kallaletungid, mille vahet on ometi 16 aastat, on üksteisele nii lähedale nihutatud. Sama toimum ka ettekuulutus. Ainult ühes suhtes on säilinud selles muistendikatkes ajalooline tõde, nimelt et mõlemad kallaletungid on ühte viidud ühe ja sellesama vaenlasega.

[95, 96.] Seal, kus tee Sõrve maanteelt Karki ja Jämajaja pastoraadi poole ära pöördub, tundis kangelane pärast lahingut veidi väsimust, heitis metsas maha ning magas kolm päeva ja ööd. Tema norskamisest värises järsak, männid värisesid, kogu Sõrves oli tunda võnkumist. Sõrulased aga tulid sinna, et vaadata magavat Tõllu. Tänutäheks vaenlase käest päästmise eest asetas igaüks värsket oksa maha tema ümber.

[150, 162 A.] Ta oleks maganud siin veel kauem, kui mitte teda ennast ja kogu Sõrve-maad ähvardav hädaoht poleks äratanud. Kui nimelt Vanapoiss, Tõllu suurim vaenlane, märkas, et sõrulaste päästja lamas sügavas unes, otsustas ta Tõllu koos kõigi sõrulastega hävitada. Maakitsuse kitsamas kohas hakkas ta laia sügavat kraavi kaevama, et siis Sõrvet Saaremaast lahti Läänemerre lükata. Aga üks Anseküla mees, kes teda selle töö

juures oli märganud, teatas sellest magavale Töllule. See laskis kohe vanapoisi peale lahti mesilaspere, kes teda nii koledasti nõelas, et ta, mesilaste poolt tagaäetuna, põgenes kuni Hirmuste mäeni Kärilas, kus ta ühte kuusehaohunnikusse pugeses neist vabanes.

Olgu märgitud, et muistend laseb *kurjal vaimul* tema ettevõtmised ikka äparduda, nagu see esineb edaspidigi Tõllu-muistendeis.

Seejärel otsustas ta oma vihas mitte ainult Tõllu ja sõrulasi, vaid kogu Saaremaa elanikke hävitada eri põrgu rajamisega, ja just Kärilas Karu (Järumetsa) järves [165]. Vee juhtimiseks hakkas ta kanali kaevamist sellest järvest kuni ligema mererannani, Pidula sadamani. Kohe kiirustasid saadikud jälle *Tõllustesse* abipalvega. Kolm pihlakakeppi käes — sest sel puul on akadeemik Wiedemanni andmeil rahvausundis «suured jõud» —, ruttas Tõll kohale kurjategijat karistama. Pool kanalit juba valmis kaevanud, oli vanakuri puhkama heitnud. Äkki kohutavast löögist tabatud, kiirustas ta üles, kägardus valu pärast ja põgenes oma tagaajaja eest kuni Tagamõisa poolsaarele. Selle tippu jõudnud, ehmus ta, sest ta nägi enda ees sügavat merd, enda järel tagaajaja kolme pihlakakeppi. Kui ta mingit väljapääsu enam ei näinud, haaras ta merepõhjust kiviprügi ja paiskas selle poolsaarele, hüüdes:

«*Palju porsaid, pisut podi!*»

Sellest ajast peale pidavat rahvas selles mahajäänud kolkas rohkesti paljunema, selle vastu on üle põllu heidetud kivide tõttu lõikus väga vähene, mida vististi tähendati sõnadega *pisut podi*. Seejärel heitis ta end merre ja uppus, sest sellest ajast peale ei ole ükski silm teda Saaremaal enam näinud. Tema kontide juures on aga paljud laevad juba kinni jäänud, sellest nimi *Laevarahu* [165].

Kui Tõll selle täide viis, läks ta tagasi. Hirmuste mäel ta peatus, et magada. Tema norskamisest värises mägi, värisesid puud, ja koguni vätku löi pilvedest. Siis tulid Kõõru küla karjalapsed mäele. Ka nemad, uudishimust näha püstiseisvat hiidu, hüüdsid:

«Tõll, Tõll, tõuse üles, vaenlane maal!» [176.]

Ta tõusis põlvili ja vaatas üle puulatvade. Kui ta aga pettust märkas, hüüdis ta pahaselt:

«Et teie mind petsite, siis peab vaelevaim põlvest põlve teie külas valitsema!»

Sellest ajast peale tekkivat seal maal eriti rohkesti igasuguseid valetamislugusid. Siis tõmbas ta suure kõige kõigiga juurtega maast üles, tõmbas selle läbi peo, et alumisi oksid kõrvaldada, ja tahtis sellega lapsi karistada; need aga jooksid avõimast alla ja peitsid end. Tema aga paiskas karistamiseks määratud vitsa eemale ja see lendas üle Suure lahe kaugele Upa lahte [171].

Teine lõik.

[— — —]

Ühes Saaremaal puhkenud sõja pealahingus võideti Tõll, ta kaotas maa ning elukoha Pühas ja tõmbus tagasi Sõrve, kus ta praeguse Anseküla pastoraadi ligikal künkale maja ehitas, sest siin oli ta merele, mida ta armastas (küll oma kunagise mererõõvlielu pärast), niisama ligikal kui oma varasemas elukohas *Tõllustes* [146—148].

Aastaid oli minu püüdmine Tõllu naise kohta midagi teada saada. Lõpuks leidsid muistendikatke ja nimelt kaugel saare idaosas, kust ma seda kõige vähem ootasin.

Tõll elas tööpoolest Sõrves, siiski oli tal Põide Audlas maja, kus ta mõnikord oma naise *Piritiga* Põides õõbis, millest seal veel praegu üks talu Tõllu nime kannab [155]. Sõrve oli talle armsam, sest et tal seal mugavam oli Ruhnu oma kapsaaeda minna [156]. Kui Pirit kodus (Ansekülas) hakkas tuld katla alla tegema, siis käis ta selle tee läbi mere poole tunniga ära ja tõi kapsad Piritile parajasti siis, kui vesi hakkas keema. Ta oli *kontide ja rammu poolest oma mehega peaaegu ühesarnane ja ta hooleks olid kõik kodused ja ka väljapoolsed asjad toimetada*, niisiis ka põllutöö.

[44—58.] Et ei oleks vaja enam, nagu seni, Hiiumaal venna juures saunas käia, otsustas Tõll endale sauna ehitada Sõrves ja jättis kerisekivide kogumise Piriti hooleks. Pirit sidus endale põlle ette ja hakkas sellesse üle kogu Saaremaa sündsaid kive korjama. Ka Kõiguste (Põide) karjamaalt leidis ta ühe niisuguse õige suure graniitrahnu, mis annab rohkesti puhast leili. Ka selle pistis ta põlle ja astus tagasiteele Ansekülla. *Agakuu* ta umbest¹ *Kõiguste mõisa tänava suu kohta pidi saama*, rebenesid põllepaelad ja kivi kukkus talle varvastele, see põhjustas talle kibedat valu. Selle üle pahasena sülitas ta nii kaugele, et sülg pritsis üle kogu karjamaa, jättis kivi sinna paika, kus see praegugi lebab, läks longates Sõrve ega tulnud pärast seda pahandust enam kunagi sinna ümbrusse [44 A]. Selle muistendi teise versiooni järgi valas ta seal nii palju pisaraid, et kõva karjamaa osalt pehmeks heinamaaks muutus ja on selleks jäänud siiani. Kivi suurus on näha sellest, et kohalikud karjalapsed selle otsa ronimiseks treppe teevad [44].

Mis puutub sellesse, et Tõllu hiidnaise põllepael kivi kandes rebenes, olgu märgitud, et niisugune äpardus tabas ka Meklenburgi muistendeis hüüne, s. o. umb. 60 jalga kõrgeid hiide, kui nad mingiks otstarbeks mulda, liiva või suuri kive põlles kandsid.

¹ Umbest tähendab Saaremaa murrakus «just». — M. Kõrberi märkus.

[145.] Pähklisõbrana külastas Töll tihti pähklirikast Abruکا saart, kusjuures ta rohkem kui kahe miili laiuσε meretee jalgsi läbi käis. Ühel tormisel päeval koduteel juhtus, et Anseküla kaluripaas Salme külast just tema jalgade ees kummuli läks. Kohe haaras ta paadi, valas vee välja, asetas selle jälle õigesti, pidas ühe käega masti, korjas teisega õnnetud veest, puserdas vee nende riietest välja ja pani nad kõik jälle paati. Ka nende võrgud, leivakotid ja mōlad korjas ta üles. Et aga torm sõiduriista jälle ähvardas ümber visata, tõstis ta selle koos meeskonnaga õlale ja kandis kuni Nasva jõeni [vrd. lk. 64, P. S ü d a, Suur-Töll].

Rahvamüstend kõneleb ka oma isaga üleinimiikus suuruses sarnasest, aga vaimses suhtes ebasarnasest Tõllu pojast. Endavalmistatud, tema suurusele vastaval ja seega kaugele üle Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa kõlaval kandlel mängis ta nõnda kaasakiskuvalt, et kuulajad jäid ka kõige kibedama töö juures seisma ja hakkasid tantsima [vrd. lk. 75 jj., P. S ü d a, Suur-Töll]. Ehitusmeistrina käis ta üle koguni oma isast, kelles tärkas sellest kadedus ja meelepaha ning tõi kaasa tüli ja kodused lahkkelid [126—135]. Erinevust kunstiliste kalduvustega, rahuarmastava poja ja sõjaka, äkilise isa vahel on müstend püüdnud rõhutada ka silmade eri värviga: taevasinine ja tumesinine.

Ekkki Töll ainult väliselt ja vastumeelselt ristiusu oli vastu võtnud, võttis ta siiski mitme kiriku ehitamise enda peale. Esimene kerkis Valjalas [126 D], järgmine Karjas [126 A—C]. Viimase ehitamise kohaks valiti mägi Pamma küla karjamaal, kuhu veeti siis ka ehitusmaterjal [128 B, F]. Seejärel kui Töll esimesel päeval oli neli nurgakivi asestanud ja siis edasi ehitanud, läks ta õõseks Ansekülla. Teisel hommikul ehitusplatsile tagasi tulnud, leidis ta oma meelepahaks, et eelmise päeva töö oli hävitatud. Ometi hakkas ta uuesti peale ja oli õhtul jälle nii kaugel kui eelmisel päeval. Kui ta aga kolmandal hommikul jälle leidis töö purustatuna, otsustas ta järgmise õõ ehitusplatsil möõda saata, et koletist kätte saada, heitis kivihunnikute vahele ja kattis end veel paega, et oma sealolemist mitte reeta. Oli juba keskõõ, aga mingit koletist ei tulnud, sellepärast otsustas ta minna koju õõrahule. Siis tõusis korraga torm ja müra, töö oli jälle hävitatud, üks hää! aga hüüdis:

«Nii ei lõpeta sa ehitust kunagi!»

Sellepeale pöördus ta nõia poole, kes talle nõu andis must härg ette rakendada, panna vankrile neli nurgakivi ja ehitust alustada seal, kus härjad seisma jäävad.

Õhtul jõudis härg künkale Karjas ja heitis maha. Nüüd toodi kivid ja liiv Pammast siia, savi leidis koha pealt isegi. Ja siin läks ehitus kiiresti edasi, seda enam, et õõsi niisama palju ehitati kui päeval [128 B, F].

Olgu siin märgitud, et rahvajuttudes leidub kaks joont, millest esimene, päevase töö õõsine hävitamine, leidub ka Meklenburgi müstendeis, viimane koguni Vana-Kreeka müstendivaras. Ka Kadmosele andis Delli oraakel nõu järgneda veisele ja seal, kus see maha heidab, ehitada Teebai linn.

Ka söõma läks Töll alati koju ja oli juba tagasi, kui tema abilised alles sõid.

«Mis,» hüüdis ta siis, «teie laiskvorstid ja päevavargad, kui kaua te söõte! Ma käisin kodus Sõrves, pidasin oma söõmaaja, olen jälle tagasi, ja teie ikka veel söõte. Kiiresti tööle, teie vedelejad!»

Ühel päeval töõtas ta kiriku katuse harjal, seal hüüdis talle poeg Kaarmalt, kus ta juhtis kiriku ehitamist:

«Isa, sinu kirikutorn on viltu!»

Siis sai Töll vihaseks, hoidis ühe ninasõõrme kinni ja tahtis sel kombel poja ehitust ümber puhuda [141]. Aga see oli ettevaatusest kirikule mõned kaitsesambad ette ehitanud, sellepärast isa ettevõte äpardus. Mõned naised ligidalt *Linnaka* külast puhkesid selle üle valjusti naerma. Selle üle vihastus Töll uuesti ja hüüdis neile kirikukatuselt:

«Oodake, ma teile näitan, teie järeletulijad peavad veel seda mäletama!»

Sellest ajast peale on kirikuküla rahval kuni tänapäevani imelik pehme kõnelemine. Kui aga Töll asus kiriku siseehitusele, sobitas ta võlvi mõlemale küljele naisepea hästi laialiaetud suuga, sest nad olid teda naernud [128 F].

Superintendent Winkleri teate järgi on neist naisepeadest, «mille laialt avatud suud täitsid ventilaatori ülesandeid», «ainult kaks üsna hästi säilinud», teised «ajahambast puretud, on lubjaga üle tõmmatud». Peale selle leidub müstendikatkes Karja kiriku ehitamise kohta edasi. Lõõnapoolne sammus annab kujutluse Tõllu pikkusest. Üfeldakse, et see olevat olnud nii kõrge, nagu tema pea seal ülal samba kallaku ääres kivist väljaraiutuna on kujutatud: 18 jalga [128 F].

Selle hüõgelpea kohta kirjutab meile superintendent Winkler. Veel mõne aasta eest oli mehepea hästi säilinud väljendusrikaste, ilusavormiliste näõjoontega, nüüd aga suurte tükide väljamurenemise tõttu moonundunud tundmatuks.

Müstendikatke lõpp kõlab: selle müstendi tõõpärast (s. o. Tõllu kirikehitamist) kinnitab suur kivihunnik Pamma mäel, sest seda nimetatakse kuni tänase päevani Kirikumäeks. Algselt oli meie kirikul torn, mis aga pidi maha kistama meresõõtjate hädaõõtsaatmise pärast ja uuestiehitamist pole kuni tänase päevani lubatud, sest kirik seisab liiga kõrge mäe otsas. Nii jutustavad veel mõned vanemad inimesed ja mainitud, senipõõsinud nähtavad märgid kinnitavad selle loo tõõpärast [128 F].

Ka Mustjala kirik (peab ütleva — kabel, sest Mustjala oli kuni 1650. aastani Kihelkonna filiaaliks) on Tõllu ehitatud, nagu Kihelkonna kirik tema poja poolt. Et see oli palju suurem ja ilusam, pahasdas isa, mis pojale, kes tundis isa murdmata meelt, muret tegi. Ühe miili kauguselt künkalt paiskas Tõll võimsa graniitrahnu kiriku pihta, aga tabas ainult torni ja see varises maha. Sellepeale ehitas poeg vormitu, madala kellatorni sinna kõrvale, kus see veelgi seisab ja Saaremaa ilusamaid kelli varjab [134 B].

Kui Tõllu poolt tagaaetud vanapoiss oli merre uppunud, tuli tema poeg Kurit (kelle nimel naised armastavad vanduda, kuna mehed ikka isa nime juurde jäävad) Saaremaale, et isa saatuse kohta teateid saada, sest selle ebatavaliselt kauane ärajäämine oli maailma erutanud [120 B]. Kui ta isa surmast oli kuulnud, samuti ka sellest, et juba on kirikuid ehitatud, milledest Kihelkonna oma palju kasutatakse, siis lõi temas viha lõkkele kõigepealt kristluse vastu ja ta otsustas teha sissepääsu sellesse kirikusse võimatuks kahe, mõlema ukse ette kantud kaljurahnuga [19]. Et need kivid aga pidid olema nii suured, et ühegi inimese jõud ei suudaks neid kohalt nihutada, hakkas ta otsima. Kõiguste karjamaalt leidis ta küll seesuguse, aga ta ei pidanud seda kohaseks, sest et Tõllu naine oli seda puudutanud [44]. Lõpuks leidis ta Ansekülale kuuluvalt Kriimi saarelt kaks säära-st hiiglarahnu, nii suured kui saun. Selleks määratud õöl jõulu eel asus ta teele Kihelkonna poole. Lümända ligidal kuulis ta keskööl kukelaulu:

«Võtke kivikandja kinni!»

Väiksem kivi kukkus maha. Ta tahtis seda küll kinni haarata, kuid siis kires kukk teist korda:

«Võtke kivikandja kinni!»

Kivi jäi maha. Hirmunult ruttas Kurit edasi, et sulgeda vähemalt ühegi ukse. Siis kires jälle üks kukk:

«Võtke kivikandja kinni!»

Hirmu pärast kukkus tal maha ka teine kivi; siis jättis ta oma ettevõtmise pooli [18 B].

Vaen kristluse ja mõlema ehitaja vastu pöördus nüüd aga kahe kabeli ehitamise vastu, mille isa ja poeg olid enda peale võtnud Kärilas Paadla ligidal ja Kihelkonnal Lümända läheduses kõrgendikul, seda kutsutakse veel praegu Kabelimäeks [133]. Et aga nende kabelite ehitamisel päevane töö öösi lõhuti, jätsid nad ehituse pooli. Mõlemas kohas on alusmüüri veel tunda.

Siia lisatagu meie märkus, et need kabelid, nagu kõik muudki katoliku ajast pärinevad, hävitati 1691 rootsi Landeshöfdingi Oerneklowi käsul, sest seal toimetati salaja ebausukombeid.

Teisiti tegi Tõll Kärila kiriku ehitamisel. Et end Kuriti õeluse eest kaitsta, rakendas ta kaks musta kaksikutena sündinud härga ette, pani neli nurgakivi vankrile ja laskis loomad omapead minema. Nad läksid läbi Kärila jõe ja jäid selle kaldajärsakul liivatasandikule seisma. Seal kerkis kirik ilma mingi takistusega [vrd. lk. 70, P. S ü d a, Suur-Tõll].

Nii nagu Tõll, teada saades, et tema poja ehitus Kihelkonnal olevat toredam kui tema oma Mustjalas, kadedusest tahtis Kihelkonna kirikut purustada [134 B], nõnda tärkas temas seesama tundmus, kui ta kuulis, et tema venna Leigri ehitus Käinas olevat uhkem kui tema poolt ehitatud Karja kirik. Ometi ei läinud ta Hiiu- ja Saaremaale, vaid otsustas Saaremaalt purustada Käina kiriku. Kui ta oli varvastele tõusnud, et üle metsade kiriku asupaika välja selgitada, paiskas ta kaljurahnu minema. Aga liginev vanadus oli tema jõudu juba kahandanud, kivi kukkus merre Hiiu- ja Saaremaa kalda ligidale, kus ta praeguseni on tuttav Tõllu kivi nime all [7 A].

Anseküla künkalt võis ta selge ilmaga näha kaht erineva mõjuga kohta: Abruka saar, mida ta heameelega külastas kui päiklikast kohta, vasakul sellest aga võõra rahva poolt ehitatud loss. Kord tahtis ta selle tugevust proovida, kusjuures ta kogu jõuga vastu tahatud kividest ehitust rõhus, aga see ei vankunud, ainult kahes kohas nihkusid kivid veidi tagasi [156 A].

Sellega on antud üleminek tema elulõpule, mille kohta Ansekülas on säilinud kaks muistendit. Lõuna pool Salme jõe käib see nõnda.

[169, 174 B.] Tõll oli parajasti Kärilas, kui saadikud Salmest talle teate töid vaenlaste sissetungist Sörve. Sõjamehed olevat küll juba valmis, aga vastupanuks liiga nõrgad, sellepärast paluvad nad tema abi. Ehkki oli juba õhtu, läks ta kohe teele, ja nimelt kiiruse pärast otsejoones ühte tallu Tirimetsas, kus ta õõ magas. Varahommikul ärgates märkas ta alles, et ta teelemineku rutuga oli oma sõjariistad maha unustanud, sellepärast haaras ta talu härjavankri ja tõttas minema. Salme jõe äärde jõudes oli lahing Maasi nõmmes juba alanud. Heitnud kohe pilgu üle vaenlase poolt valmistatud veresauna, tormas ta kõige tihedamasse vastaste summa ja hakkas härjavankrit nii tugevasti ringi keerutama, et surnuid oli maas nagu loogu. Siis tabas teda õnnetus; vankri mõlemaid pooli koos hoidev pulk murdus ja tagarattad koos teljega lendasid kuni mereni, paisates rannal veel sauna ümber. Ehkki see tema sõjariista edu vähendas, võitles ta siiski vapralt edasi. Siis murdus ka vankri aisa kinnihoidev pulk, mistõttu eesrattad koos teljega üle Salme jõe lendasid, ühe tuuliku ümber tõukasid ja Järve talu juures tüki metsa maha viisid ning

maapinna nii üles kiskusid, et sinna järv tekkis [112]. Ainult ais jäi talle veel sõjariistaks; siis murdus ka pulk selle otsas ja ais libises tal käest. Kui ta nüüd maha kummardus, et seda jälle üles tõsta, lõi üks vaenlane mõõgaga tal pea maha. Tema aga tõstis maast pea üles, võttis kaenlasse ja lahkus lahinguväljalt. Vaevaliselt vedas ta end kuni Anseküla ja Kärla piirini, seal ütlesid jalad üles, ta langes maha ja maeti samasse paika [174 B, C]. Teade rahvuskangelase surmast täitis rahva meeli Sõrvest kuni Muhuni sügava leinaga. Märgitagu siin, et ansekülalased niihästi lõuna kui põhja pool Salme jõge lahinguvälja oma piiridesse asetavad. Põhja pool esineb superintendent A. v. Schmidt poolt 1858. a. «Inlandis» avaldatud, ühe Tirimetsa vanataadi jutustatud muistend järgmisel kujul.

[167 A.] Anseküla ja Kärla kihelkonna piiril *Sõrunõmmes*, kus veel praegu 10 leivaküpsetamiseks kasutatud vaenlaste laagri ahjukohta on näha, tekkis ühes sõjas lahing, milles Töll reheparrega tegi sellise veresauna, et kolmepäevane varss uppus vereloiku. See oli aga tema viimne võitlus — ühe vaenlase mõök lõi tal pea otsast, mispeale ta *Kangromäelt* reheparre sellise jõuga vaenlaste hulka paiskas, et see Kuressaare lossi ligidale Linnulahte püsti kukkus. Hobuse seljast võttis ta siis oma pea mõõga otsa ja ratsutas veel tüki maad edasi. Lehma lüpev naine märkas peata meest ja hüüdis:

«Häbi mehel ilma peata ratsutada!»

«Peata ratsutada pole mingi häbi, küll aga on häbi naisel paljaste säärtega lehma tüpsta!»

(Ka praegu peetakse Sõrves ebasündaiks naisteseelikute lühiduse tõttu end näidata ilma *sukavarieta* (s. o. põidadeta sukad)). Verekaotusest jõuetuks muutunud, ei suutnud ta oma mõõka püsti hoida, pea kukkus selle otsast maha, tema ise aga kukkus mõni süld eemal maha ja maeti ka sinna. Tema viimne sõna oli:

«Kui kunagi jälle sõda maal on ja teie end ise aidata ei saa, siis astuge hulgakese minu hauale ja hüüdke ainult: «Töll, Töll, tõuse üles!» Siis tõusen ma üles ja aitan teid.»

Kord tulid karjalapsed tema hauale ja hüüdsid ülemealikult:

«Tõllu, Tõllu, tõuse üles, vaen on maal!»

Siis tõusis ta verest punaste kättega rinnuni ja küsis:

«Kus on sõda?»

«Muhus!»

Ta vaatas enda ümber, ei näinud aga Muhus ega mujal maal suitsu tõusvat ega kuulnud sõjakära. Siis heitis ta pahasena jälle hauda ja ütles vihaselt:

«Et meelega minu hauarahu on segatud, siis nüüdsest peale *kurt, hoor ja vargus ei pea rahva seast ära kaduma*, ja appihüüde peale ei tõuse ma enne, kui kadakas lehti kannab.» [167 A.]

Siin-seal kõlab väljendus siiski teisiti, näit. «kuni okaspuu lehti ja lehtpuu okkaid kannab», «kuni Sikkasaare lahes ader vagusid ajab», «kuni härjale veri põlvini ulatab».

Tema hauana näidatakse Ansekülas üht kahe sülla pikkust ja ühe sülla laiust süvendit, mis tekkinud kaevamiste tagajärjel, seejuures pole küll leitud muud kui mõned hästi pikad luud [175].

Midagi samasugust kui seitsme Kreeka linna võitlus au eest olla Homerose sünnipaigaks, tekkis ka meie saarel Tõllu haua pärast. See kihelkond, kus seitsme aastasaja järele ikka veel ühe aadlimõisa nimi hoiab alles mälestust mehest, kellel kunagi kuue maa-pealiku hulgas oli silmapaistev koht ühes Läänemere kaldal kardetud mereröövlite riigis, ei luba ansekülaste au olla selle rahvuskangelase haua hoidjaiks, sest ka Pühas näidatakse tema hauda, viis sülda pikka süvendit [180]. Ka siin tõusis ta, nagu on ütelnud Russwurm muistendeks, üleannetute karjapoiste vallatu hüüde peale ja ütles:

«Nõnda jälle ellu tõusta on mulle ainult üks kord lubatud. Nüüd võib kogu Saaremaa põleda, mina ei lase oma hauarahu enam segada.» [168.]

Kuna aga Töll Anseküla muistendi järgi viimse tõendi oma hiiglajõust andis enne oma surma, sest et ta oma relva — reheparre — kaugele paiskas, tegi ta seda Püha muistendi järgi alles pärast surma. Siin aga oli see tema vägev mõök, mis üle Kuressaare Linnulahte lendas, kus ta veel praegugi puhkavat [167 A]. Sellepeale langes ta jälle hauda tagasi, mille pikkuse ta oma hiiglakehaga täitis ja mis samal ajal tugeva raskuse hoo läbi sai viis sülda sügavaks. «Tõepoolest on süvendil ülalt seesugune väljanägemine, nagu oleks selle tekitanud hiidlik keha, kes heitnud siia maha, parem käsi toetatud pea alla.» — Mõlemad hauapaigad leiduvad Mellini kaardil 1798. aastast nimetusega «Tõllu haud».

[---]

Siin pidi artikkel lõppema, aga õigel ajal tuli preili M. v. B. poolt veel lisa, mis meile teatab, et ka Kihelkonnal leiduvad Tõllu haud, ja just mahajäänumas Saaremaa nurgas, nagu seda on Undva poolsaar oma täiesti omapärase rahvaga.

Tagamõisa alal Tohku talu ligidal puhkab rahvuskangelane «ühe kõrge kivikünka» all. Ka seal räägib muistend nagu Ansekülas ja Pühas, ta olevat tootanud jälle üles tõusta, kui teda vaenlase poolt tekitatud häda ajal appi kutsutakse. Aga ka seal olevat ta laste üleannetu hüüde peale «akki poole keha pikkuselt künkast üles tõusnud ja olevat, kui ta lapsi nägi hirmunult põgenevat, narritamisest vihasena heitnud hauda puhkama, et mitte kunagi enam tagasi tulla.»